

A. DOSÍMBETOVA

**ÁDEBIYATTA
KÓRKEMLEW
QURALLARI**

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRIGI

BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

ABADAN DOSÍMBETOVA

ÁDEBIYATTA KÓRKEMLEW QURALLARI

(oquw-metodikaliq qollanba)

NÓKIS
«QARAQALPAQSTAN»
2017

UDK: 82.0(072)

BBK: 74.26

D 88

A. Dosimbetova «Ádebiyatta kórkemlew quralları» (oqıw metodikalıq qollanba) — Nókis: «Qaraqalpaqstan» baspası, 2017-jıl, 64 bet.

Qollanbada kórkemlew quralları hám usılları boyınsha teoriyalıq maǵlıwmatlar, tiykargı túsiniqler, sonday-aq, kórkemlew quralları hám usılları boyınsha tallaw ushın tekstler berilgen.

Qollanbada kórkemlew quralları menen usıllarınıń ayırmashılıqları, olardıń kórkemlew xızmeti, kórkemlew qurallarınıń kórkem shıǵarmadaǵı áhmiyeti boyınsha túsiniqler berilgen, misallar menen kórsetilgen. Qollanba avtorı kórkemlew qurallarınıń studentlerge burın onshelli tanıs bolmaǵan táreplerine, máselen, olardıń biri-birinen ayırmashılıqlarına (metafora menen teńewdiń, metonimiya menen sinekdoxanıń h.b.) keń toqtaıp, misallar menen túsindiredi. Bul metodikalıq qollanbada berilgen teoriyalıq maǵlıwmatlar studentlerdiń kórkem shıǵarma haqqındaǵı túsiniqlerin tolıqtıradı.

Qollanba filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr baǵdarı studentleri ushın «Ádebiyattanıwǵa kirisiw», «Ádebiyat teoriyası» pánlerinde kórkemlew quralların oqıtıwda, ámeliy sabaqlarda kórkem shıǵarmalardı tallawda, referat, kurs jumısların orınlawda zárúrli metodikalıq qollanba wazıypasın atqara aladı.

Pikir bildiriwshiler:

- Q.A.Yusupov — QMU, qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası baslıǵı, docent, filologiya ilimleriniń kandidadı.
B.A.Genjemuratov — QMU, qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidadı.
I.N.Sagidullaeva — QMU, qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidadı.

**Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
İlimiy-metodikalıq keńesi tastıyqlaǵan.**

ISBN 978-9943-4879-1-8

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2017.

© A. Dosimbetova, 2017.

KIRISIW

Búgingi kúni tálim procesindegi barlıq pánlerdiń tiykarǵı maqseti hám mazmunı ósip kiyatırǵan jas áwladta bilim tiykarların qalıplestiriw hám usı tiykarda olardı ruwxıy kámillikke tárbiyalawǵa qaratılǵan. Bul wazıypanı ámelge asırıwda kórkem ádebiyat ayrıqsha xızmet atqaradı. Kórkem ádebiyat jeke shaxsqa hám jámiyetke kúshli dárejede tásir kórsete alıw imkaniyatına iye. Ádebiyattı oqıtıwda tálim sapasın arttırıw búgingi kúnniń baslı talaplarınıń biri bolıp esaplanadı. Sebebi, búgingi dúnyadaǵı globalasıw procesi, informaciyalıq tezlik agressiv kúshlerdiń mámleketlerge tásir etiw quralına aylanıp barmaqta. «Informaciya» ásiriniń usınday zıyanlı illetlerine qarsı gúresiwde ruwxıylıqtı rawajlandırıw, shaxs mánawiyatın bayıtıw, jaslar sanasında milliylikti qalıplestiriwde kórkem ádebiyat tiykarǵı estetikalıq qádiriyatlarımızdıń biri esaplanadı. Sonlıqtan elimizde úzliksiz tálimniń barlıq basqıshlarında ádebiyat sabaqların sapalı oqıtıw hám usı arqalı kórkem ádebiy shuǵarmalardıń tárbiyalıq, estetikalıq áhmiyetin jaslar sanasına sıfıdırıp barıw, olardı milliy qádiriyatlarımızǵa, Watǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalawǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Ádebiyatta kórkemlew quralların úyreniw, onıń teoriyalıq tiykarların biliw studentlerdiń kórkem shuǵarma haqqındaǵı túsiniqlerin bayıtadı, kórkem shuǵarmanı tallaw kónlikpelerin arttıradı.

Kórkemlew quralları boyınsha dáslepki teoriyalıq maǵlıwmatlar 1-kursta «Ádebiyattanıwǵa kirisiw» páninde beriledi, al 4-kursta «Ádebiyat teoriiyası» páninde bul tema tereńirek oqıtıladı. Bul metodikalıq qollanba usı pánlerdi oqıtıwda járdemshi xızmet atqaradı. Sonday-aq, filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr baǵdarındaǵı ádebiyat pánlerin oqıtıwda da paydalanıladı.

Bul qollanbada metafora, metonimiya, epitet, sinekdoxa, oksimoron, janlandırıw hám basqa da kórkemlew quralları hám kórkemlew usıllarınıń ayırım túrlerine teoriyalıq túsiniqler berildi, mısallar menen túsindirildi. Tallaw ushın tekstler berilgen bolıp, bul ámeliy sabaqlarda studentlerge kórkem tekstler menen islewde zárúrli xızmet atqaradı. Teoriyalıq maǵlıwmatlardı beriwde belgili ádebiyatshı-teoretikler B.Tomashevskiy, G.Pospelov, L.Timofeev, M.Polyakov, I.Sulton, T.Boboev, E.Xudoyberdiev, S.Axmetov, Q.Maqsatov, Q.Járimbetov, Q.Orazımbetov, B.Genjemuratov hám basqalardıń miynetlerine tiykarlanıldı.

Kórkemlew qurallarınıń kórkem shıǵarmadaǵı xızmetine ulıwma sıpatlama

Kórkem ádebiyat kórkem ónerdiń basqa túrlerinen óziniń sóz arqalı júzege keletuǵınlıǵı menen ayırılıp turadı. Bizge belgili, kórkem ónerdiń barlıq túrleri bizdi qorshaǵan shınlıqtı kórkem obrazlar arqalı qayta sáwlelendiredi. Kórkem ádebiyatta obraz sózler járdeminde jasaladı. Sonlıqtan bunda sózge ayrıqsha poetikalıq wazıypa — kórkemlikti támiyinlew wazıypası júklenedi. Bul wazıypa, ásirese, kórkem shıǵarmadaǵı kórkemlew quralları hám usılları (troplar hám figuralar) arqalı ámelge asırıladı.

Kórkemlik ádebiyattıń tiykargı sıpatı bolsa, sol kórkemlik obrazlı sózlerdiń járdemi menen támiyinlenedi.

Jazıwshı-shayırlardıń dóretiwshilik uqıplıǵı tek shıǵarmaǵa tema, ideya, problema tańlawda emes, al kerekli sózlerdi tawıp, kerekli ornında qollana biliw uqıplıǵında da kórinedi. Mısalı:

*Stanok janında shıyshe jumalap,
Bosap ketti intizamnıń gaykası*

(I. Yusupov)

Bul jerde shayır tárepinen «intizamnıń gaykası» sóz dizbegi payda etilgen. Ol tek shayır shıǵarmaları tiline ǵana tán sóz dizbegi esaplanadı (ádebiy tilde «mashınanıń gaykası» túrinde qollanıladı.) Gaykanıń mashına mexanizmderin biriktirip uslap, bekkemlep turıw xızmeti jámiyettegi tártip-intizamdı saqlap turıwshı nızamǵa kóshirilgen. Intizam «gaykasınıń» bosap ketiwi arqalı shayır pütün jámiyet turmısındaǵı morallıq qatnaslardıń buzılıp, nızamnıń kúshsizlenip qalǵanlıǵın kórkemlep jetkerip bergen. Kórkemlew quralı járdeminde shıǵarmanıń estetikalıq tásirshenligi támiyinlengen.

*Dóndi gilem geyde tawıs párindey,
Aspandaǵı ayqulaqtay qubıldı,
Geyde gilem Firuzanıń gúlindey,
Suluwlıqtıń bar sheginen shıǵındı.
Hár kúni bir kirpik ıshqı oǵınday
Zer shashaǵı jalın bolıp lawladı.*

(I. Yusupov)

Qosıqta kórkemlew qurallarının járdeminde xalıq poeziyasının romantikalıq ruwxı sheber berilgen. Qosıqtın hár bir qatarında kórkemlew quralı qatnastırılğan bolıp, olar oy-pikirdi obrazlı, emocional etip jetkerip beriwge xızmet etedi. Shayır teñew hám giperbolanın járdeminde sóz mánilerin qubılıw arqalı súwretlew obyektı bolğan gilemnin ájayıp sulıwlıǵın, qubılmaı gózzalıǵın táriypleydi.

Kórkemlew qurallarının tiykarǵı atqaratuǵın xızmeti — estetikalıq tásirshenlikti arttırıw, oy-sezimlerdi emocional jetkerip beriw bolıp esaplanadı. Mısalı: «Menin shamshıraǵım» (perzentim). Bunda shamshıraqqa tán belgi — jarıqlıq pikirdin, mazmunın kórkemligin, emocionallıǵın támiyinleydi hám adamnıń ishki sezimin bere aladı:

menin shamshıraǵım = menin balam+ nur, jaqtılıq, usı arqalı perzentke muhabbat sezimi

Kórkemlew quralları menen usılları shıǵarmanın poetikasın, anıǵıraǵı, onıń bir bólimin quraydı. V.Vinogradov «Poetika — kórkem dóretilishiliktegi formalar, túrler, kórkemlew quralları hám usılları haqqında ilim», — dep jazǵan edi. Sonday-aq, V.M. Jirmunskiy de troplar haqqında sóz ete otırıp, onı poetikanın bir bólimi sıpatında bahalaydı.

Kórkemlew quralları hám usıllarının ilimiy-teoriyalıq tiykarları ulıwma poetika boyınsha júzege kelgen Aristotel, Gegel, B.G.Belinskiy, A.Potebnya, V.Vinogradov, G.Pospelov, M.Polyakov, L.Timofeev, B.Tomashevskiy hám basqalardıń miynetlerinde islep shıǵılğan.

Rus ilimpazı B.Tomashevskiy poetikanı úshke bólip qaraydı:

1. evfoniya (ses ünlesligi)
2. poetikalıq leksika
3. poetikalıq sintaksis¹

Ilimpaz poetikanın bólimlerin tómendegishe analizleydi. Evfoniya — bul ses ünlesligi, yaǵmı kórkem shıǵarmada dawıslı ya da dawıssız seslerdin poetikalıq maqsette ünlesip keliw qubılısı bolıp, oǵan alliteraciya, assonans t.b.kiritiledi. Poetikalıq leksika — bul kórkem shıǵarmadaǵı leksikalıq birliklerdi, yaǵmı sózge baylanıslı kórkem qubılıslardı óz ishine alıp, oǵan:

— arnawlı leksikalıq birlikler — hár qıylı til birliklerin tańlap qullanıw (dialektizm, varvarizm, neologizm, sinonim, antonim t.b.)

¹ Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. Москва, «Аспект Пресс», 2001, стр. 30.

— troplar — söz mánisiniñ awısıwı, metafora, metonimiya, epitet, allegoriya, perifrız, oksimoron, simvol h.b. Poetikalıq sintaksis gáp hám frazaların dúzilisine tiykarlanadı. Ol óz ishine inversiya, parallelizm, antiteza, gradaciya, ritorikalıq soraw, ritorikalıq qaratpa, ritorikalıq úndew, ellipsis, umolchanie, asindeton, polisenditon t.b.lardı qamtıydı.

Ádebiyattanıw iliminde troplar kórkemlew quralları, al gáp dúzilisi hám seslik qaytalawğa tiykarlangan poetikalıq birlikler kórkemlew usılları yamasa figuralar sıpatında qarap kelinbekte.

Erte dáwirlerden baslap troplar hám figuralardı uyreniwde eki túrli kozqaras ómir súrip kelmekte. Bir topar ádebiyatshılar troplar hám figuralardı ajıratıp qaramastan ulıwmalıq kórkemlik qubılıslar sıpatında qaraydı. Al ekinshi topardağı ádebiyatshılar troplar hám figuralardı ayırım toparlar sıpatında qarap, olardıñ ózine tán tábiyatın belgileydi.

Kórkemlew quralları awızeki ádebiyatta da, jazba ádebiyatta da oğada keñ qollanıladı. Folklorlıq shıǵarmalarda, kóbinese, dástúriy, tayar túrindegi kórkemlew quralları qollanıladı. Mısalı, «on tórtten tuwǵan ayday», «tal shıbıqtay», «oymaqтай», «arıslanday» t.b.

Al jazba ádebiyatta kórkem söz sheberleri kórkemlew quralları hám usıllarına dóretiwshilik penen qatnas jasaydı. Sonlıqtan ayırım jazıwshı-shayırlar shıǵarmaları poetikasına ǵana tán kórkemlew quralları yaki usılları ushurasıwı múmkin. Mısalı:

*Sárwi duwaxanday kólge qaranıp,
Janǵan oramaldaıy dónedi gúller.*

(Sh.Seytov)

Bul misalda qollanılǵan teńew eki túrli ózgeshelikke iye:

birinshiden, bunda bir teńeliwshi predmet (gúl) hám eki teńestiriwshi predmet (duwaxan, oramal) qatnastırılǵan (ádette, teńewlerde, kóbinese, bir teńeliwshi predmet hám bir teńestiriwshi predmet qollanıladı).

ekinshiden, tábiyatqa kórk beriwshi gúllerdiñ duwaxanǵa teńeliwi de oqıwshıda qızıǵıwshılıq oyatadı. Gúllerdiñ adamdı ózine bánt etiwshi gózzallıǵın duwaxannıñ sıyırına teńew arqalı poetikalıq obrazlılıqtı támiyinlewge erisilgen.

Kórkemlew quralları hám usılları waqıya-hádiyselerdi, olardıñ bazı táreplerin aydınlastırıw, ayrıqsha, ıqsham hám obrazlı sáwlelendiriw, shıǵarmanıñ emociional tásirshenligin támiyinlew ushın qollanıladı.

Kórkem ádebiyatta troplar hám onń túrleri

Hár qanday shıǵarmanıń kórkemlik qunın bahalawda ondaǵı qollanılǵan kórkemlew qurallarınıń kórkemlew xızmetin, olardıń shıǵarma pütünliginde tutqan ornın úyreniw de ayrıqsha áhmiyetke iye. Kórkemlew quralları ádebiyattanıw iliminde «kórkemlew quralları», «súwretlew quralları», «troplar» dep te júritiledi. Shıǵıs klassikalıq ádebiyatında «majozlar» degen atama menen qollanıladı. Troplar sóylew tili baylıǵınıń hám kórkem dóretiwshiliktiń dáregi esaplanadı.

Trop — (grek tilinen alınıp, basqa bir nársenge aylanıw mánisinde) kóshpelilik, kórkem shıǵarmada bir nárseni sáwlelendiriw ushın sózlerdiń óziniń tópkilikli mánisinde emes, al kóshpeli maǵanada qollanılıwı. Kórkem ádebiyatta troptıń metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, litota, giperbola, simvol, janlandırıw h.t.basqa túrleri qollanıladı. Kórkem sóz iyeleri turmıs haqıyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda kórkemlew qurallarınan ónimli paydalanadı. Kórkemlew qurallarınıń járdeminde shıǵarmanıń emocional — estetikalıq tásirshenligi támiyinlenedi. Jazıwshı-shayırlar óz shıǵarmasında tereń filosofiyalıq pikirlew kúshi menen, yaqi sezimlerde sıǵasqan lirizmi menen, ya bolmasa, kórkemlew qurallarınan sheber paydalanıp, obrazlı kórinisler sızıw arqalı oqıwshılar qálbine jol tabıwı múmkin. Troplar yamasa kórkemlew quralların kórkemlikke erisiw máqsetinde orınlı qollana biliw sóz sheberlerinen ózine tán izleniwshilik, sheberlik talap etedi.

Kórkemlew quralları shıǵarmada kórkemlew xızmetin atqarıw menen birge shıǵarma ideyasın konkretlestiriw, aydınlastırıw wazıypasın da atqaradı. Shıǵarmada turmıstıń real sáwleleniwi, xarakterlerdiń tipiklestiriliwi, shıǵarmanıń estetikalıq tásirshenligi, mazmun hám forma birliǵi kórkemlew qurallarınıń sheber paydalanılıwına da baylanıslı bolıp esaplanadı.

Kórkem shıǵarmada sóz tuwra yaqi awıspalı mánide qollanıladı. Eger shıǵarma tilinde sóz tuwra mánisinde emes, al awıspalı mánide qollanılǵan bolsa ol kórkemlew quralı, yamasa trop esaplanadı. Predmet yaqi waqıya-hádiyselerdi ayqın sáwlelendiriw ushın oǵan basqa bir predmet, yaqi waqıyanıń belgisi kóshiriledi, uqsatıladı.

Sózdiń tuwra hám awıspalı mánileri arasındǵı ayırmashılıqtı anılaw ushın tómendegi mısallardı salıstırıp qarayıq:

1. *Qara tawda kórgenim bar bir bulaq,
Tas aralap aǵıp jatar quldrap,*

*Burqıp aqqan Ámiwdârya suwına,
Sol bulaqtıń suwı barıp quyılar.*

2 *...Sen bir bulaq ediń tunshuǵıp jatqan,
Qayǵınıń tasları kóksińe batqan.*

Qosıq qatarlarında qollanılǵan «bulaq» sózine dıqqat qaratayıq. Birinshi nusalda ol túwra mánide, yaǵnıy tawdaǵı bulaq mánisinde, al ekinshi nusalda awıspalı mánide, yaǵnıy ájayıp shayırılıq talantqa iye insan mánisinde qollanılǵan. Ekinshi nusalda birinshi nusalǵa salıstırǵanda, obrazlılıq, ekspressiv-estetikalıq tásir kúshlirek. Bul tásir kúshi sóz mánisiniń awısıwı tiykarında júzege kelgen.

Kórkem ádebiyattıń basqa túrlerine salıstırǵanda, poeziyada troplar ónimli qollanıladı. Poeziyada tez-tez ushurasıp turatuǵın gúl, búlbıl, kún, tún, ay sıyaqlı dástúriy poetikalıq obrazlar, negizinde, troplar xızmetin atqaradı. Sóz mánilerin awıstırıw arqalı olardı túrlishe qubıltıw, usı tiykarda obrazlılıqtı kúsheytiw imkanıyatı poeziyada keńirek. Prozada da kórkemlew quralları utımh paydalanıladı. Dramada poeziya menen prozaǵa salıstırǵanda, kórkemlew quralları ónúnsizlew qollanıladı. Bunıń sebebi dramadıń janrlıq qásiyetleri menen baylanısh.

Ózbek ádebiyatshısı T. Boboev troplardı sózdıń tuwra hám awıspalı mánileri arasındaqı baylanısqa hám súwretlew obyektine qatnasına qaray tómendegishe bólip úyrenedi:

1. komparativ (uqsas) troplar. Troplardıń bul toparında súwretlew obyektiniń sırtqı kórinisi boyınsha ózine uqsas bolǵan obyektke salıstırıw tiykar etip alınadı. Komparativ troplarǵa metafora, epitet, janlandırıw (prozopopeya), simvol, allegoriyalar kiritiledi;

2. kontigual troplar. Bunda súwretlew obyektı kórinisi jaǵınan onshelli uqsas bolmaǵan, biraq túsinigi boyınsha jaqın bolǵan obyektke jasırın salıstırıladı. Kontigual troplarǵa metonimiya, giperbola, litota, sinekdoxa, perifraz h.b.lar kiredi;

3. kontrast troplar. Troplardıń bul toparına eki qarama-qarsı túsiniktegi sózlerdi qatar qoyıw, yaki pikirdi astarlı mánige qurıw tiykar etip alınadı. Kontrast troplarǵa ironiya, antifraz, sarkazm, oksimoron h.b.lar kiredi¹.

Teńew. Folklorda da, jazba ádebiyatta da eń ónimli qollanılatusın kórkemlew qurallarınıń biri — teńew bolıp esaplanadı. Kórkem

¹Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002, 320-329-бетлер.

shıǵarmada bir zat yaki qubılıstı ekinshi bir zat yaki qubılıs penen salıstırıp súwretlew teńew dep ataladı. Teńew járdeminde oy-pikirdiń obrazlılıǵı, estetikalıq tásirsheńligi támiyinlenedi. «Teńew — troptıń ápiwayı, dáslepki túri bolıp esaplanadı, — dep jazadı L.I.Timofeev, — bunda ekinshi bir nárseniń belgileriniń járdeminde basqa birewiniń belgilerin anıqlaw maqsetinde eki qubılıs jaqınlastırıladı»¹. Teńew — kútá áyyemgi zamanlardan beri xalıqlardıń awızeki hám jazba ádebiyatında qollanılıp kiyatırǵan súwretlew quralı. Ol xalıqtıń kúndelikli sóylew tilinde de júdá jiyi qullanıladı. Kórkem sóz iyeleri teńewdi ózi súwretlep otırǵan nárseni anıq sáwlelendiriw, pikir hám oyların oqıwshıǵa tez anlatıw, hádiyse yaki waqıyalarǵa bolǵan múnásibetin bildiriw quralı sıpatında qullanadı.

Teńewlerdiń tiykarǵı bólimi qaraqalpaq dástanlarında qaharmanlar obrazın jaratıw ushın qullanıladı. Qaraqalpaq dástanları obrazlarınıń xarakteriligi hám originallıǵına eń dáslep xalıqtıń óz danalıǵı menen dúzilgen teńewlerdi paydalanıw jolı menen erisiledi. Dástanlarda hayal-qızlar obrazın jaratıwda «on tórtten tuwǵan ayday», «tal shıbıqtay buralǵan», «mollaǵa barsañ qálem bar, qálemdi kór de qasın kór» sıyaqlı, al batırlar obrazın jasawda «tekedeyin tiresti», «qoshqardayın dúgisti», «qorazdayın julıstı» t.b. dástúriy teńewler qullanıladı.²

Prozalıq yaki poeziyalıq shıǵarmalardı oqıp otırıp, onıń ishindegi kórkemlew quralı bolǵan teńewlerdi tawıp alıw ańsat bolsa da, olar tuwralı kútá anıq ilimiy sıpattaǵı pikirlerdi aytıw qıyın bolıp kiyatırǵanı málim. «Teńew poetikası qıyın bolǵanlıqtan elege shekem teoriyalıq jaqtan islep shıǵılmadı, sebebi teńew hár qıylı poetikalıq kórkemlew qurallarınıń baslanǵısh dáwiri bolıp esaplanadı. troplardıń derlik hámmesi teńewlerden saǵa aladı»³.

I.Yusupovtıń «Allergiya» qosıǵında jámiyetlik-publicistikalıq mazmundı teńewler arqalı ele de tásirli, tartımlı etip beredi.

Bir-birewdiń nervasına tiyemiz,
Kewil irenjitkish hazarshı qusap,
Isimiz júrmese jurttan kóremiz,
Qaltası juqarǵan bazarshı qusap.

¹Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва, «Просвещение», 1966, ст 213

²Мақсатов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлар поэтикасы. Нөкіс, «Қырақалпақстан», 1965

³Квятковский А. Поэтический словарь. Москва, «Советская энциклопедия», 1966, ст 280

Birewge-birewdiñ sózi jaqpaydı,
 Bir jırtıq ballongá jel bergen yañlı,
 Birewdiñ birewge ózi jaqpaydı,
 Kesel qozdırıwshı allergen yañlı.

Qosıqta shayır jámiyettegi, adamlar sanasındağı jaramsız qubılıslardı áshkaralaydı. Allergiya keselliginiñ háwij alıp ketiwi sıyaqlı, adamlar arasında mehirsizlik, insapsızlıq, hújdansızlıq kúsheygen, hâtteki, adamlardıñ óz ara qarım-qatnası «allergiya» sıyaqlı tús alıp barmaqta. Shayır «Qaltası juqarğan bazarshı qusap», «Bir jırtıq ballongá jel bergen yañlı», «Kesel qozdırıwshı allergen yañlı» teñewleri arqalı pütün jámiyet turmısındağı morallıq qatnaslardıñ buzılğanlıgın kórkemlep jetkerip bergen.

Teñew — (shıǵıs klassik ádebiyatında tashbih, orıs ádebiyat-tanımında sravnenie) — eki yamasa bir neshe hádiyse, nárse, qásiyetlerdi olar arasındağı uqsashlıq, ulıwmaqlıq (sıpat, belgi, funkciya) kózqarasınan salıstırıw. Teñew súwretlew obyektin, predmet yaki hádiyseni ayqınıraqlıq sáwlelendiriwge xızmet etedi. Ózbek ilimpazı T. Boboev teñew qurılısın tómendegishe sıpatlaydı: «Teñewlerde tórt element boladı: a) teñeliwshı predmet — teñelip atırğan obyekt, b) teñestiriwshı predmet — uqsawshı obraz, v) teñeliwshı hám teñestiriwshı nárselerdiñ uqsashlıq belgisi, g) teñew qosımtaları (day — dey, kibi. sıyaqlı. t.b.)»

Eger shıǵarmada usı tórt element te qatnastırılса tolıq teñew payda boladı. Mısalı:

*Súyiklim seniñ,
 On segizdegi sharshıñday,
 Ómirim shıyrın.*

(T. Matmuratov)

Shayır bunda teñewdiñ járdeminde on segizdegi qız sharshısınıñ gózzallıǵı arqalı ómirdiñ gózzallıgın sáwlelendiredi. Bul misalda teñewdiñ qurılısına tán bolǵan tórt element te qatnastırılǵan.

1) teñeliwshı predmet, yaǵnıy teñelip atırğan obyekt — ómir

2) teñestiriwshı predmet, yaǵnıy uqsawshı obraz — on segizdegi qız sharshısı

3) teñeliwshı hám teñestiriwshı nárselerdiñ uqsashlıq belgisi — shıyrın (bul jerde sulıw, gózzal mánisinde)

4) teñew qosımtası — day.

Tolıq teñewge I. Yusupov poeziyasınan mınaday misal keltiriw múmkin:

*Qumay kózler meni jegendey edi,
Kirpikler shanshılğan tebedey edi.*

(I. Yusupov)

- 1) teñeliwshi predmet, yaǵnıy teñelip atırǵan obyekt — kirpikler
- 2) teñestiriwshi predmet, yaǵnıy uqsawshı obraz — teben
- 3) teñeliwshi hám teñestiriwshi nárselerdiń uqsaslıq belgisi — shanshılıw
- 4) teñew qosımtası — dey.

Bunda súwretlenip atırǵan qız obrazı teñewdiń járdeminde ele de kórkemlep berilgen.

Teñewler barlıq waqıtta da tolıq bola bermeydi. Eger joqarıda kórsetilgen elementlerdiń birewi qatnastırılmasa tolıq emes teñew payda boladı. Mısalı:

*Jigit bolsań arısladay tuwılǵan,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın.*

(Berdaq)

- 1) teñeliwshi predmet — jigit
- 2) teñestiriwshi predmet — arıslan
- 3) uqsaslıq belgi —
- 4) teñew qosımtası — day

Bunda uqsatıw belgisi qatnastırılmaǵan.

*Gúmis bulaqlardıń shoq qaynawı da
Seni eske saldı Ámiwdiń qızı.*

(I. Yusupov)

- 1) qız
- 2) gúmis bulaq (epitetli teñew)
- 3) —
- 4) —

*.... Qabaq teńkeyisken boylap qarıqtı,
Gúzde mektep betke baratırǵanday.*

(Sh. Seyitov)

Bunda tábiyat suhwlıǵı turmıs shınlıǵı menen úlestirilip emociionallıq payda etilgen. Bunda bir predmet ekinshi bir predmetke emes, al háreketke teñeledi, anıǵıraǵı, teñestiriwshi predmet (balalar) qatnaspaydı da, onıń háreketi beriledi.

Teñewler jaña, poetikalıq tilde burın ushıraspağan sóz, sóz birikpeleriniñ tradiciyahq mánilerin jañalaw tiykarında payda boladı. Eñ bir elementar formalıq birlikler bolğan teñewler de kórkem mazmundı sáwlelendiriwge qatnaslı boladı. Teñewler ushın, kóbinese, tábiyyı hám turmıslıq predmetler alınıp, bul predmetler emocional poetikalıq obrazlarǵa aylanadı.

Tallaw ushm tekstler

*...Qıylı quyırq bulǵawınday túlkinıñ,
Bir kúniñe usamaydı bir kúniñ.*

(Sh.Seyitov)

Hiylekerlikti, aldawshılıqtı túlkinıñ quyırǵı arqalı tımsallap beriw — folklorımızda, poeziyamızda, ulıwma, kórkem ádebiyatta bar qubılıs. Shayır bul qubılısqa qayta islew berip, onı ómir haqqındaǵı túsiniklerin beriwde, ómirdiñ qubılmalılıǵın, aldamsılıǵın beriwde qollanadı.

...Ótip ketti-aw sel suwınday lepirmeli

jıllarım,—

Miyzandaǵı óli suwday bayaw aǵarman!..

(Sh.Seyitov)

Lirikalıq qaharmannıñ ruwxıy halatınıñ miyzandaǵı óli suwǵa megzetiliwi de kórkem sózge tán mümkinshiliklerden esaplanadı. Muhabbat tuyǵısınan, átirap gózzalıǵınan lázzetlene almağan lirikalıq qaharmannıñ batıl bolıp qalǵan kewil dúnyasınıñ taza suw túsip turmaǵan «óli» suwǵa uqsatılıwı oǵada tábiyyı shıqqan.

*...Talpınǵan jas nárestege qarasam,
Ómirge men qızday ashıq bolaman.*

*...Seniñ úniñ, tursañ gúwlep aldında tamnıñ,
Janıma únles háyyiwindey anamnıñ.*

*...Narzan bulaqları qanday azada,
Seniñ kewliñ yañlı tınıq hám taza.
Tawlar oynaydı kewlim biymaza,
Inkarım óziñseñ, Ámiwdiñ qızı.*

*...Úyiñniñ aldında úsh tıp qara tal,
Gúzde salma ishinde japıraq boratar.*

Dárwazañ aldında turman ańqayıp,
Mısal toptı kútken ańqaw vratar.
...Otırısları xannıñ qonağı yañlı,
Sırlı sulıwlıqtıñ bulağı yañlı,
Kóp jıllıq muhabbat sharabı yañlı,
Sóylegeni sóz mülkine jan berer.

(I. Yusupov)

Argımaq at boldı mende,
Arıw qızday terbelgen.

(B. Genjemuratov)

Metafora. Metafora — grek tilinen alınıp, meta — qaytadan, for — kóshiremen degen mánini ańlatadı. Metafora — kórkem shıǵarmada eñ ónimli qollanılatuǵın troplardıñ biri. Metafora — zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlangan awıspalı súwretlewdiñ túri. Metafora sózdiñ tiykarǵı mánisinen basqa mánide awısıp qollanılıwı¹.

Metaforanıñ tiykarında predmetler arasındaqı uqsashq shártlılıǵı turadı. Metaforada bir predmet ataması menen ekinshi bir predmet qayta ataladı hám usı tiykarda sózdiñ obrazlılıǵı payda etiledi.

Metafora eki predmet yaki hádiyse (uqsatılıp atırǵan hám uqsawshı) arasındaqı uqsashıqqa tiykarlanadı, uqsatılıp atırǵan predmetke uqsawshı predmettiñ qásiyetleri, sıpatı, belgileri kóshirilip ótkiziledi.

*Dán joq jerde torǵay boldım,
Qonar jerim bolǵan emes.*

(Berdaq).

Bunda lirikalıq qaharmannıñ zaman qıyınshılıqlarına baylanışlı ishki daǵdarısların beriwde «torǵay» metaforası qollanılǵan. Uqsatılıp atırǵan predmet, yaǵnıy lirikalıq qaharman I bet forması arqalı bildirilgen. Uqsaytuǵın predmet — torǵaydıñ ázziligi, kishkeneligi hám sayraǵıshlıǵı lirikalıq qaharmanǵa kóshirilgen. Usı arqalı onıñ zamanǵa, jámiyetlik qubılıslarǵa bolǵan bahası ashıp berilgen.

Kórkem shıǵarmada obraz hám obrazlılıq metaforalardıñ járdeminde júzege keledi. Metaforada bir predmet yaki qubılıs ekinshisi arqalı kórinedi.

Metafora tábiyatı jaǵınan teńewlerge jaqın turadı. Teńewdiñ de, metaforanıñ da tiykarında uqsashq turadı.

¹Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қирақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис: «Билим», 1992, 130-бет.

1. *Jigit bolsañ arıslanday tuwılğan*
Xızmet etkil udayına xalıq ushın.
2. *Dedi arıslan Ernazar biy*

(Berdaq)

Birinshi mısalda jigit arıslanğa salıstırıladı hám ol teñew boladı. Ekinshi mısalda jigit (Ernazar biy) arıslanğa megezileledi hám ol metafora bolıp esaplanadı. Birinshi mısalda sózdiñ tiykargı túsiniği belgili dárejede saqlanğan. Ekinshi mısalda sóz tikkeley awıspalı mánige ótken hám bunda obrazlılıq dáslepki mısalğa salıstırğanda kúsheytilgen.

Teñew de, metafora da eki predmetti biri-birine uqsatıw arqalı súwretlew obyektin obrazlı sáwlelendiredi. Metafora teñewdey etip predmetlerdi salıstırmaydı, al uqsatadı, megezetedi. Metaforada bir predmet ataması ekinshi predmet ataması menen almasıdırıladı.

Teñew menen metafora tábiyatı jaǵınan biri-birine jaqın bolıwı menen birge tómendegishe ayırmashılıqlarğa da iye.

Birinshiden, teñewde tórt element, eñ keminde eki element (uqsatıwshı hám uqsawshı obraz) qatnastırıladı, al metaforada tek ekinshi element — uqsawshı obraz qatnasadı.

Ekinshiden, teñewde sózler tiykargı mánide, al metaforada awıspalı mánide qollanıladı.

Elge raxmet suwı aqsın.
Nadanlıq kemesi iqsın.

(S.Májitov)

Bunda jaqsı isler hám jaqsılıqlar «raxmet suwı», al nadanlıq, jamanlıq isler «nadanlıq kemesi» ataması menen berilgen. Bunda «raxmet suwı» metaforası shayır dóretiwshiligine tán bolıp, XX ásir basındaǵı elde júz berip atırǵan jańa ózgerislerdi kórkem sáwlelendiredi. Usı dáwir ádebiyatında «bilim baǵı», «bilim bulaǵı», «tań» metaforalarınń ónimli qollanǵanın hám jámiyettegi siyasiy ózgerislerdi kórkem sáwlelendirgenin baqlawğa boladı.

Teoriyalıq miynetlerde metaforanı ekige bólip qaraydı: ashıq hám jabıq metafora.

1. Eger uqsatılıp atırǵan predmet túsirilip qaldırılıp, tek uqsawshı predmet berilgen bolsa ashıq metafora payda boladı.

Dúnya bas shayqasar bizlerge qarap.
Netken hújdansızlıq anemiyası.

(I.Yusupov)

... Al bûgin aytilmağan sózdiñ ruwxı
«duwa» bolıp ensin dawılı menen
jawını menen
bâhâr bolıp ensin jûregiñe.

(B.Genjemuratov)

2. Eger tekstte uqsatılatauğın predmetlerdiñ özi bolıp, uqsawshı predmet túsirilip qaldırılса, al onıñ ayırım belgileri qatnastırılса jabıq metafora payda boladı. Mısalı:

*Samal oynap üstin ashıp ketkendey.
Jalañash teñkeyip uyqular ġarbızlar.
... — Men óz qoram túwe basqa qorağa da shappayman.
— Onda shawdırasañ ġo.
— Shawdırmayman da.*

(SH.Seytov).

(uqsatıwshı obraz — adam, uqsawshı obraz — qasqır).

Kórkem shıǵarmalarda metaforalar bir neshe jollar arqalı jasalıwı mǘmkin.

1) edi, eken, bolıp kómekshi sózleriniñ járdeminde jasaladı. Mısallar:

*Turdiñ jaqtırtıp gózzallıq álemin,
Qarañǵıda jaǵan shamshıraq bolıp.*

(I.Yusupov)

*Sen hám búlbil ediñ ġúl shaqasında,
Ol bir zaǵan edi kól yaqasında*

(Ayapbergen)

Biz qazaq emes, shegirtke bolıp awdıq ġoy.

(Sh.Seyitov).

2) Anıq bir túsinikti bildiriwshı sóz oǵan uqsawshı predmet ataması menen almasıdırıladı, yamasa qayta ataladı.

*Men onı tıñlasam qalmay taqatım,
Kewlimde bir ġoshshaq búlbil sayraǵan.
...Iyesin joǵaltqan bir at janıwar,
Tınbay segbir tartar yadımda meniñ.*

(I.Yusupov)

3) Predmet atamaları menen birge oǵan uqsawshı sóz qosılıp qollanılıp metafora payda etiledi.

...Súygen — ayıp emes, súyilmek ıǵbal,
Qızǵanış qálweni tırnaydı gúldi.
...Qápelimde sál nársege isinip,
Gıybat besbiydayın quwırıp berer.

(I. Yusupov)

Kórkem ádebiyatta barlıq troplar sıyaqlı metafora predmetlerdi, waqıya-qubılıslardı ayqın, tásirli sáwlelendiriw ushın qollanıladı. Máselen, I. Yusupovtıń «Jańa ásirge» qosıǵında tómendegi qatarlarına itibar qaratayıq:

*Sen netken ásirseń? Qılwań bar qanday?
Kók jiyegıń qáwip-qáterler dumanı,
Abırjı muz benen baratırǵanday
Ruwxımızdı qıynar Gamlet gúmanı.*

— Shayır ne ushın XXI ásir bosaqasına Shekspir qaharmanı Gamletti alıp keledi?

— Bul jerde metaforanıń kórkemlew xızmeti qanday?

Qosıqta lirikalıq qaharmannıń jańa ásir bosaqasındaǵı jámiyetlik-siyasiy, hátteki, dúnyalıq mashqalalardı bolǵan kózqarasları, ruwxıy tebrenisleri berilgen. «Gamlet gúmanı» metaforası I. Yusupov poeziyasına tán kórkemlew quralı bolıp esaplanadı. «Óz anasınıń buziqshılıǵınan hám mámlekettegi iplas islerdiń saldarınan ruwxıy azaplarda órtengen Gamlettiń dártlerin shayır lirikalıq qaharmannıń ruwxıy dúnyasına kóshiredi. Usı tiykarda jámiyetlik-siyasiy, morallıq qubılıslardı bahasın bildiredi.»¹ Qosıqta metaforanıń járdeminde búgingi kúnimizde dúnyalıq mashqalalardı aylanǵan ekologiya, terrorizm, narkomaniya, korrupciya, jer júzindegi urisqumarlar háreketi hám basqalar boyınsha lirikalıq qaharmannıń táshwishli keshirmeleri, ruwxıy dúnyasındaǵı arpalısları berilgen. Shayır kirip kiyatırǵan ásirge gúman, qáweter menen mırájat etedi. Xalıq aralıq jaǵdaylardan, adamlar arasında mehir-múriwbettiń joǵalıp baratırǵanınan táshwishlenedi hám usı halattı «Gamlet gúmanı» metaforası arqalı kórkem sáwlelendiredi.

Kórkem shıǵarma ómir, járnıyet, tábiyat hám insannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardıń kórkem sáwleleniwi bolıp esaplanadı. Usı qubılıslardıń beriliwinde, shıǵarmannıń kórkemligin támiyinlewde, onıń mazmun tereńligin júzege shıǵarıwda metaforanıń áhmiyeti

¹Генжемуратов Б. Хәзирги қарақалпақ поэзиясы: монофониялылықтан полифониялылыққа, аламаншылықтан индивидуаллыққа. Әмийүдәрә. 2001, №4.

ülken. Metafora — kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵın támiyinlewshi ámellerdiń biri. Orınlı tabılǵan metaforalar dóretywshiniń niyetin, alǵa qoyǵan ideyaların. oy-pikirlerin tolıq hám kórkem jetkere aladı.

*Shınmashınıń aydarhası alsın attı
berikler,*

*Ot búrkkenin qoysın bizge,
buwırqanbay jaylassın!*

(B.Genjemuratov)

Aydarha — erteklerde awzınan ot búrkiwshi jırtqısh maqluq. Shınmashın eli patshasınıń jawızlıǵın, zulımlıǵın ele de kórkemlep jetkeriw ushın ol aydarhaǵa megzetilgen.

Metaforanıń kórkemlew xızmeti, ásirese, poeziyalıq shıǵarmalarda ayqın kózge taslanadı. Metafora sózdiń maǵanasın ózgertip aytıw, súwretlew obyektin ele de ayqınlap, sulıwlandırıw ushın olardı ózlerine uqsas zatqa yaqı qubılısqa megzetiw, solay etip mazmun kórkemligin támiyinlew bolıp esaplanadı.

Biz metaforanıń ájayıp úlgilerin folklor hám klassikalıq ádebiyatta da ushıratamız.

*Sánemler qolında tilla saz edim,
Háwıje keltirer janan bolmadı.*

(Ájiniyaz)

Ájiniyaz shayırdan keltirilgen bul eki qatarǵa ádebiyatshı B.Genjemuratov tárepinen tómendegishe tallaw islengen. «Qosıqtıń birinshi qatarında simvol hám metafora bar. «Sánem» — simvol, «Tilla saz» — metafora. Bunda tillanıń, yaǵnıy altınıń sıpatları, belgileri «sazǵa» — duwtarǵa kóshirilip otır. «Tilla sazdı» tat baspaytuǵınlıǵın, shirimeytuǵınlıǵın, bahası waqıt ótken sayın joqarılaytuǵının bilemiz. Shayır sońnı ushın da hám fizikalıq jaqtan, hám ruwxıy jaqtan kamalatqa jetiskeń insan sıpatında ózin sanalı túrde «tilla sazǵa» megzetedi. «Saz» — eger usı sózdi tuwra mánide túsiner bolsaq belgili adam tárepinen qosıqqa qosıp shertiletuǵın ásbap. Ol adamǵa muńlas, sırlas bola aladı. «Tilla saz»dıń sapalıq qásiyetleri lirikalıq qaharmannıń ózine kóshirilgen. Nátiyjede, zaman hám dáwir tuwralı shayırdıń ruwxıy dúnyası ıqlımında turıp baha beremiz.»¹

¹ Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997, 14 бет.

Juwmaqlastırıp aytqanda, metaforalar kórkem shıǵarmada jámiyetlik qubılıslardıń ishki mazmunın kórkem sáwlelendiriwge xızmet etip keledi.

Tallaw ushın tekstler

...Jáhán bazarında ne satpas házir,
Satıladı qanlı qırǵın quralı,
Biznes ishqısında órtengen dáwir
Dollardıń jolına duzaq quradı.

Kimler bayıp, kimler bankrot bolıp,
Dúnya házir biznes ishqında janar.
...Ashkóz dúnyadaǵı kóp urıslardı,
«Dollar sawashı» dep atasa bolar.

...Qıyratpaqshı boldı soqtırıp jargá,
Tolqın qaqsıp ushan korabllerdi,
Táwekel dep keldi shturvallarǵa,
Azatlıqtıń eń júrekli erleri.

Imperiya — jeti baslı aydarha,
Dem shegip tursa da aybınbay barıp,
Teńsiz mártlik isledińiz siz sonda,
Qápestegi Qumay qustı qutqarıp

...Sen sahra búlbili ediń sayraǵan,
Baǵ tappaǵan jerde sheńgelge qonǵan,
Japakesh el ushın jan pidá etken,
Dártli kewillerdiń dármanı boldıń.

(I. Yusupov)

Saǵan qálbimniń etajlarına
Órmelew hesh etpedi nesip
Muhabbattıń gúl tajlarına
jasǵanbız zor háwes etip.

(P. Mırzabaeva)

— Bizler bir-birimizge aynamız, — dedi Mırjıq marapathı kúlip,
— ayta ber, ne ózgeris bar? ... — Burınnan haqıyqattan-ám
kóleńkede ósken tal edik. Samal qaǵıp, quyash túsip adamgershilik
ápshimiz kirdi.

... — Sol kelgennin özi shabarman emes, bir buralqı iyt ekenaw, — dedi Qabil.

...Bizdi qalay azsinbasın, qalay maydasınbasın. Biz — hârkimnin shalgayına ilingen sabaqız.

— Sonda sen shalgayğa ilingen sabaq bolmaymız dep atırsañ ba? — dep Aydos qızarañladı, — Qonırat xanlığı degen ne? Ülken terektiñ teris putağı.

... Hâr qaysısı kekete basladı.

— Ha, ele sizge saray-âm kerek bolar

— Saraysız xan — ishine topan tıgılğan tulıp, birádar, — dedi Aydos.

— Ha, endi lâshker-âm kerek dersiz?

— Lâshkersiz xan — hâremsiz hasıl bağıdın bağımanı, birádar, — dedi Aydos.

— Ha, oğan ılayıq qırıq qız kerek dersiz?

— Oyun-zawıqsız saray — mazarıstan, birádar, — dedi Aydos.

— Hâ, sizge kârwan da kerek bolar? — Sawda-satıqsız xan — atawda qalğan qoyan, birádar, — dedi Aydos.

— Karamatlı Xiywa shâhârinin qaymaqları, — dep iyshan otırğanlarğa burıldı.

... — Sen de kóp oqıdın. Allamurat maqsım medreseden bugün shaymiy bolıp shıqsa, sen álleqashan shaymiy edin. Qaraqulağın ne, bádbaq?

— Töremurat suwpının qaraqulağısız dâl

— Joq, iyshan haq. Atızınan bir-eki iyt tûynek shıqqanı ushın hasıldar bağımandı gúnakarlaw ádillikke jatpaydı.

— Töremurat suwpı — endi jaralı qasqır, — dedi ol awzın bağıp turğan awıllaslarına. Jaralı qasqırдың halın bilesizler, bârshe maqluqat oğan dushpan kórinedi.

— Xiywanı kim bashartadı deyseñ? Qonırat hâkimi — bir quwırshaq.

Onın aytıwı boyınsha pútkil el — elespesiz shuqırlarda, bazda kúshli túbirlerdin ıgında azgana kún irkilgeni bolmasa, samal quwıp mákannan mákangá awısқан biypayan qañbaq.

... — Aydos — tûyenin qulağına örmelep jil bası bolğan tıshqan, topan tıqqan qap.

...Maman mağan «Áy, shumshıq, sen bizge xızmet etseñ azat bolasañ», — dedi. Men oğan «shumshıqqa altın tordan bir quw nıuqa abzalıraq» dedim.

...Biz, qaraqalpaqlar awız alalıǵımız sebepli ushı-qıyırız esapsız padadan qasqır bólgen bir topar qoyday sanawlı edik. Endi qasqırlar emes, aqıllı atlılar súyrep oynaytuǵın kókmargá aylanıp turıppız.

(T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar» romanı)

Metonimiya. Metonimiya grek tilinen alınıp, «qaytadan ataw» degen máni ańlatadı. Sózdıń awıspalı mánisine tiykarlanǵan troplardıń bir túri. Metonimiyada súwretlenip atırǵan zat yamasa waqıya basqa at penen qayta ataladı¹. Metonimiya eki túsinik arasındaqı jaqınlıqqa, baylanısqa tiykarlanadı. Ádebiyatshı T.Boboev metonimiyaga bılayınsha sıpatlama beredi. «Bir predmet yaki hádiyse atamasın ishki baylanıs (túsiniktegi jaqınlıq) tiykarında basqa sóz benen orın almasıwıw arqalı metonimiya payda etiledi»².

Qaraqalpaq ádebiyatında metonimiya eń ónimli qollanılatuǵın troplardan esaplanadı. Metonimiya kórkem sóz sheberine ıqsham, obrazlı hám tásirli sáwlelendiriw imkanıyatın beredi.

Rus ilimpazı B.V.Tomashevskiy metonimiyaga bılayınsha teoriyalıq sıpatlama beredi: «Metonimiyanıń metaforadan ayırmashılıǵı sonda, sózdıń tuwra hám awıspalı mánisi arasında qanday da bir baǵınıqlıq, predmet yaki qubılıslar arasındaqı sebeplik yamasa obyektiv baylanıs bar boladı». Metonimiyanıń metaforadan ayırmashılıǵı sonda metaforada qanday da bir zattıń háreketiń jaǵdaydıń, qubılıstıń belgi hám sapası basqasına kóshiriledi, al metonimiyada zat, háreket yaki qubılıs qaytadan at alǵanın, jańa atamaǵa iye bolǵanın kóremiz. Túsinikler arasındaqı baylanıs hám olar tiykarında júzege kelgen metonimiyalar oǵada kóp, olardı klassifikaciyalap kórsetiw, barlıǵın qamtıw múmkin emes. Biz metonimiya jasalıwıńnıń ayırım túrlerin kórsetip ótpekshimiz.

Predmet atamasınıń ornına onıń menshikli ataması qollanıladı.

«Kelte ziban» gúrmewińe kelmedi,

«Ullı ziban» baxıt tappay shólledi

«Jortıwlıda» eldiń joǵın joqlaǵan.

Batırlardıń at tuyǵın serledim.

(I.Yusupov)

Bunda predmettiń menshikli ataması predmettiń ornına qollanılgan. «Kelte ziban», «Ullı ziban», «Jortıwlı» xalıq namaları atamaları nama mánisinde, yaǵnıy predmetlik mánide kelgen. Metonimiyanıń

¹Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебиәттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс: «Билим», 1992, 129-бет.

²Бобоев Т. Адабиәтшунослик асослари. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002, 332-бет.

járdeminde shayır xalqımızdın ótmish tariyxına baylanışlı lirikalıq qaharmannıń bahasın, kózqarasın qosıqqa sıñdıredi.

Predmet yaki qubılıstıń ornına onıń belgisi qollanıladı.

Jamannan qash, jaqsıǵa jantas. (xalıq naqlı)

...Janı, názik gúldey, al biraq,

Urnuqırdı súyedi olar.

tas minezli jigitke qulap,

pinhamı bas iyedi olar.

(B.Genjemuratov)

Insan kewli sonday jaman zat,

Ol qırsıqsa aqıl jibi shubalar.

(I.Yusupov)

— *Ne dep qılshılaydı, ya men hesh kimge tiymesem, ya qızıl, ya aq, ya kók bolmasam.* (Sh.Seyitov).

Predmetler arasındagı mánilik baylanıs, qatnas tiykarında predmetler qayta ataladı.

...Bala-shaǵam deysen mıń san mashqalań,

«Ala qaptı» arqalaǵan jas janan.

...Sizdi oqısam barlıq «suluw sırgalar»

Jigitlerdi májnún qılıp ketkendey.

(G.Dáwletova)

Bul misallarda «ala qap» metonimiyası menen xojalıq mashqalası, óy ruwzıǵershilik táshwıshleri ańlatılıp kelgen. Bunda sózdıń tuwra mánisi menen awıspalı mánisi arasında mánilik qatnas, baylanıs bar. Keyingi misalda «suluw sırga» metonimiyası qızlar mánisin ańlatadı. Bul sózdıń tuwra hám awıspalı mánileri arasında mánilik qatnas (predmet hám onıń iyesi) tiykarında júzege kelgen. Suluw qızlar degen sózge salıstırǵanda «suluw sırgalar» pikirdiń obrazlılıǵın, emocionallıǵın arttıradı.

Metonimiyalar kórkem oy-pikirdi ıqshamlap beriw ushın, al geyde súwretlenip atırǵan zattı, adamdı, waqıyam yaki hádiyseni poetikalıq boyawlar menen beriw ushın qollanıladı.

Tallaw ushın tekstler

...Onı qızıqtırmas xalıqlardıń táǵdiri,

Ol basın awırtıpaydı jalǵanǵa, rasqa.

...Sonsha baltalardan, sonsha pıshqıdan,

Sonsha qaltalardan, sonsha ishıqıdan,

Sen qalay aman qaldın,
Tikeneklim meniñ,
Shirelim meniñ

(B.Genjemuratov)

....Qara shashqa gümis qıraw shaldırıp,
Ömir izge sürer tatlı pasılın.
«Kún Shıǵıs jolawshısı»n kútip aldırıp,
Qulaǵırdı qaldı «Jeti asırım».

...Qızılqum, qaraqum eki shól saǵım,
Qosılıp ketpegey degen qayǵım bar.
Óz qáddiñdi tiklep tolısqan shaǵın,
Qaytadan háwıjge miner «Aydınlar»

...Sizlerdiñ joq edi jeke máplerin,
Bizge ashıq edi kónil dápterin,
Aytjan hám Kósherbay aǵalarımınñ,
Umta almayman «qospa gáppler»in.

...Opadar hár qashan bolar opalı,
Ázázúl jan tırnar ósegi menen.
«Alalmaysañ»ınıñ qımbat bahalı,
Aydı jawıp bolmas etegi menen.

...Sulıwlıq-bul zor ıǵbal nesip,
«Kelin barmaq» — shiresi desip.
Ay baltam Gúldáste kesip,
Jigit janı jeliger, janım.

(B.Seytaev)

«Izbasqan eshek pechti jaǵalap barıp, qurıldınıñ tas tóbesinde
ziñireydi».

(Sh.Seyitov).

Sinekdoxa. «Sinekdoxa grek tilinen alınıp, uqsatıw mánisinde. Kórkem shıǵarmada bir pútinnin ornına onıñ bir bólegin alıp súwretlew quralı»¹. Sinekdoxa predmetler arasındaǵı muǵdarlıq, sanlıq baylanısqa tiykarlańǵan boladı. Mısalı, Sen — bayterek, men — seniñ bir shaqanman. Bunda bayterek Watan túsiniǵin ańlatadı.

¹Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. «Qaraqalpaqstan», 2012, 67-bet.

Kópshilik ilimpazlar sinekdoxanı metonimiyanın bir túri sıpatında qaraydı. Metonimiya da, sinekdoxa da zat yaki qubılıstıń belgi yamasa háreketleriniń ishki yamasa sırtqı uqsaslıqlarınıń, baylanıslarınıń biriniń ekinshisine ótiwi, aralasıwı nátiyjesinde payda boladı. Sinekdoxada bul aralasıw san baylanısı hám qatnası baǵdarında bolsa, metonimiyada sapa baylanısı hám qatnası baǵdarında iske asadı.

Sinekdoxanın jasalıwınıń úsh túrli usılı bar.

1. Kóplik sannıń ornına birlik san, yamasa birlik sannıń ornına kóplik san qollanıladı.

*Tabıladı izlegenniń heregi,
Kólinde bar qasqaldaǵı, úyregi
Ǵazları quwınıń pútın búyregi
Dúnyanıń ańları kólimde bardı.*

(Ájiniyaz)

Bunda qasqaldaǵı, uyregi, ǵazınıń, búyregi, dúnyanıń ańları — sinekdoxalar. Sinekdoxalar ózi qollanııp atırǵan qosıq qatarlarına ǵana emes, al súwretlenip atırǵan zatqa, qubılısqa, waqıyaǵa tásirsheńlik baǵıshlaydı, olarǵa poetikalıq boyawlar beredi. Joqarıdaǵı qosıqta pútın dúnıya arqalı bólshekti beredi, yaǵnıy «jámi dúnıyanıń ańları kólimde bar» dew arqalı ólkemizdiń kóllerindegi haywanlar hám quslar dúnıyasın názerde tutadı. Egerde shınlıqqa tiykarlansaq, pútkil dúnıyanıń ańları shayır súwretlep atırǵan kóllerde bolıwı múmkin emes, al bul jurttı, geografiyalıq orındı ulıǵlaw niyetinen kelip shıqqan. (Bul mısál hám onıń tallanıwı B.Genjemuratovtıń niyнетinen alındı. Qarańız: Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997, 22-bet)

2. Pútinniń ornına bólshektiń, bólektiń ornına pútinniń qollanılwı *Qarar kózim bawırım, endi qaydan tabarman? — dep boz-boran bolıp jılap azalap otr.* (M.Nızanov).

3. Anıqlanbaǵan kópliktiń ornına anıq kóplik san qollanıladı.

*Qıya baǵıp meniń janımdı alıp,
Yúz mń jılwa menen shıǵar gózzallar*

(Ájiniyaz)

Sinekdoxa oy-pikirdi kórkemlep beriw ushın qollanılatuǵın poetikalıq qurallardıń biri.

Tallaw ushın tekstler

...Xojalıq mashqala túskende basqa,
Hár kim shırmatılıp bir qolañ shashqa.
...Sınshıl dúnya qosıp talay baslardı
Esap-shot qaqqızıp sınar doslardı.

(I.Yusupov)

...Jawlar xalıqtıñ ar-namısın basqılap
Júrgende janarlar muñlı jas bulap.

(G.Dáwletova)

...Arbasın awdarıp qırq muñ ósektiñ,
Qırq qanizegiñ balqır tósekte
Hám ójetlik hám de erkelik,
Sanmıñ dártler hám de jekkelik.

(B.Genjemuratov)

...Bayramğa aylandırıp hár saparındı,
Yar-dos átirapında pármána bolar.
Kimdur maqtay qoysa «tört qatar»ındı,
«Biziñ awıldan» — dep más bolıp qalar.

(B.Seytaev)

Señseñli, qılqalı, shapanlı jawırınlar iyin tiresip, jaltır bas,
shaybas, melle bas, aq baslar zamannıñ áhmiyetli bir máselesin
másláhatlesip alıwğa bas qosısıp atırğan bir payıt edi.

(Sh.Seyitov).

Giperbola. Kórkem shıǵarmada anaw yaki minaw nárselerdi, sharayatları, personajları, olardıñ is-háreketlerin hádden tis úlkeytip, asıra súwretlew giperbola dep ataladı¹. Kórkem sóz sheberleri tásirshenlikti kúsheytiw, obrazlıbqtı arttırıw maqsetinde giperbolanı qollanadı. Giperbolanıñ tiykarında belgi hám qásiyetlerdi ekinshi nársese uqsatıw, salıstırıw boladı.

Giperbola folklorlıq shıǵarmalarda oǵada ónimli qollanıladı. Bul tuwralı prof.Q.Maqsetov «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında giperbolizm súwretlew motiviniñ tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Folklorıdaǵı tradiciyalıq giperbola sóz etilip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge xızmet etedi», — dep jazadı. Folklorlıq dástanlarda

¹Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. «Qaraqalpaqstan», 2012, 67-bet.

batırlardıñ tuwılıwı, erjetiwi, úyleniwi, qaharmanlıq isler kórsetiwinde giperbola qollanıladı. Mısalı: «Qırıqız» dástanında Nádirshanıñ qara oyların iske asırıw quralı bolğan mástan kempir tuwralı:

*Xorezmniñ elinde
Atı shıqqan duwaxan
Suw ústine úy tigip
Ishine otlar jaqqızğan
Ashıwılsa ol kempir,
Qas julandı qamshı etken.*

Folklordağı giperbola adamlardıñ tábiyattağı hám jámiyetlik turmısında ushurasatuǵın qarama-qarsı kúshlerdi jeñiwge baǵdarlanadı hám súwretlenip atırǵan predmet yaki qubılıstıñ estetikalıq qunlılıǵın payda etedi.

Giperbola jazba ádebiyatta da qollanıladı. Mısalı: Ájiniyazdıñ tómendegi qosıq qatarlarında giperbola bar:

*Ah degende shıqqan aǵzınıñ oti,
On sákkiz mıñ álem yaqtı da ketti.*

Sóz sheberleri giperbolanı súwretlew obyektin tásirli hám kórkem súwretlew, qaharmannıñ ishki dúnyasınıñ tereñ ashıw ushın paydalanadı.

*Dúnyanıñ barlıq xalqı ayaq qosıp
Bir waqta jerdi tepse jer silkiner,
Dúnyanıñ barlıq xalqı urt toltırıp,
Úrlese dawıl tawıp kún gúrkirer.*

(I. Yusupov)

Giperbola súwretlew procesine ayrıqsha tús berip, ayılayın degen pikirdi kórkem túrde bayanlawǵa baǵdarlanadı.

Tallaw ushın tekstler

*Ekewiniñ jeytuǵın
Bir kúndegi tamaǵı,
Bir sıyırdıñ eti eken.
Gúrtik penen aralas,
Ishedi eken hár qaysısı,
On tabaqtay sorpadan,
Tamaq jegen waǵında,
Sıyr tuwe bizlerge,*

Bir tüyeniñ eti de,
Az boladı deydi eken.
On sháynek shayǵa hár qaysısı,
Azanǵı shayǵa halqası,
Sháynegine úsh nannan,
Otız nandı jeydi eken.

...Sol zamanǵa berilgen,
Kırpıkleri tógilgen,
Qasları qarıs kerilgen,
Haqıyqat qumar kóz edi.
Kózi túsken jigitler,
Aql-huwshın aldırıp,
Omaqazan atıp súringen,
Gúlınar páriydiñ ózi edi.

(A.Dabılov)

...Qara úyge kirse kim seni kiyip,
Keldiñ ergenekke sen zorǵa sıyıp,
Pútın teri zaya bolmasın deyip,
Babam bayǵus úye salǵan shógirme.

(I.Yusupov)

Litota. Litota — grek tilinen, ápiwaylıq, kishilik. Litota súwretlep otırǵan zattı yamasa qubılıstı obrazlı etip kórsetiw ushın qollanıladı. Ol — giperbolaǵa qarama-qarsı túsiniq. Súwretlew obyektin kishireytip kórsetiw litota dep júritiledi. Kórkem sóz iyesi óziniñ ideyalıq maqsetine sáykes keletuǵın nárselerdiñ áhmiyetin arttırıp, ayırıqshalandarıp kórsetiw ushın onıñ antipodı (yaki oǵan parallel bolǵan nárseni) kishireytip kórsetedi. «Tüyenin kózindey zaǵara», «Shappattay bala», «Taqıyaday awıl».

*Taǵı tolıq tanıw ushın dúnyanı,
Pútkil bedenimdi bir kóz etemen.*

(T.Qabulov)

Litota basqa troplar sıyaqlı avtordıñ oy-pikirlerin kórkemlep jetkeriw ushın qollanıladı.

Epitet. Epitet — grek tilinen, anıqlaw mánisinde. Kórkem ádebiyat tilinde predmet, waqıya, hádiyse, túsiniq hám adamlardıñ belgi-sıpatların anıqlap, sıpatlap keletuǵın troplardıñ bir túri. Anıqlawshu

söz anıqlanatuğın söz benen birigip, öziniñ belgi-qasıyetlerin oğan köshirgen halda súwretlew obyektiniñ anaw yamasa minaw táreplerin anıpatlaydı. Epitetiñ kórkemlew xızmeti sonda, ol arqalı shayır-jazıwshı qaharmannıñ yamasa qubılıstıñ ózine tñ belgilerin ayrıqsha kórsetilip, oğan oqıwshınıñ diqqatın tartadı, onda emociya payda etedi. Epitet shıǵarma mazmunına obrazlılıq hám tásirshenlik baǵıshlaytuğın poetikalıq anıqlawısh bolıp tabıladı.

Epitetiñ metafora hám metonimiyadan ayırmashılıǵı sonda, epitetler anıqlanıwshı söz benen birgelikte kelse, metafora hám metonimiyalar óz aldına súwretlewshi qural sıpatında qollanıladı. Epitet predmetti anıq hám ayrıqsha sáwlelendiriwi kerek. Mısalı:

*Altın japıraq, aq baltırılı qayınlar,
Sharpıdı ma qońır gúzdiñ ızǵarı.*

(I. Yusupov)

Bul qatarlarda gúzdegi tábiyattıñ bir kórinisi — japıraqları sargayıp, sıydamlanıp baratırǵan tallar súwretlengen. Basqalar ushın elespesiz, ápiwayı bolǵan bul kórinisti shayır epitetlerdiñ járdeminde gózal poetikalıq obrazǵa aylandıradı. Epitette söz mánisiniñ awısıwı tiykarında obrazlılıq júzege keledi. Bunda «altın» sózi óziniñ tuwra mánisinen uzaqlasıp, tır, reñ mánisinde kelgen, al kerisinshe, reñ, tır mánisindegi «qońır» sózi suwıq, ayaz mánisine kóshken.

*Waqt qayraǵında tas sawsaqlarım,
Polat pánjelerge aylandı búgin,
Qara mármer sinar sıǵımlarımda,
Güllerge qonıwǵa qorqaman endi.*

(B. Genjemuratov)

Bul qatarlarda lirikalıq qaharmannıñ táǵdir sınaqlarınan ótip, ómirlik tájiriybeleri artqannan keyingi xarakteri, oy-keshirmeleri epitettiñ járdeminde kórkem sáwlelengen. «Tas», «polat» sózleriniñ tuwra mánilerine tñ bolǵan qattılıq, bekkemlik lirikalıq qaharmannıñ ómir qıynshılıqları aldındaǵı shıdamlılıǵın ańlatadı. «Qara mármer» epitetti metaforasındaǵı «qara» sózi óziniñ tuwra mánisinen ádewir uzaqlasıp, bul jerde mármerdiñ qattılıǵın kúsheytiw xızmetinde kelgen. Usı tiykarda epitetler arqalı mazmunnıñ kórkemligi támiyinlengen.

Epitet metafora hám metonimiya principiari tiykarında da payda boladı. Usı tiykarda epitetler metaforalıq hám metonimiyalıq epitetlerge ajraladı. Metaforalıq epitet metaforadan ayırmashılıqqa iye, onda

salıstırıwshı element boladı. Mısalı, kontekstte «tis» sózin «marjan» sózi menen almastırıw mümkin. Onda biz metaforağa iye bolamız. Bul jerde «tis» sózi qatnaspaydı hám kórkemlik effekt payda etiledi. Al, «marjan tisler» dep te aytıw mümkin. Bunda tuwra mánidegi «tis» sózi qollanılğan. Al, onıń belgileri (aqlıǵı) obrazlı anıqlanǵan. Epitet arqalı tistiń insan ushın áhmiyeti, bahalılıǵı kórsetilgen.

Metaforalıq epitet metaforağa jaqınlasadı. Mısalı:

Jeńge seniń qollarıń altın.

(I.Yusupov)

Epitetler tuwralı ilimpazlar arasında hár qıylı túsinipler bar. A.Kvyatkovskiy «epitet qanday da bir túrdiń, qubılıs yaqi predmettiń metaforalıq kelbetlik járdeminde obrazlı túsindiriliwi», — dep jazadı. Al L.I.Timofeev bolsa epitet tuwralı «Keń maǵanada anıqlawshı, ayqınlawshı h.t.b. hár qanday túsindiriwshı barlıq sózler epitet boladı. Bunıń mánisi qálegen kelbetlik epitet boladı», — dep jazadı. B.V.Tomashevskiy hár qanday sózge emocional boyaw beretuǵın anıqlawshılardı epitet dep esaplaydı. Bul ilimpazdıń anıqlamasında ulıwmalastırıwshılıq bar.

B.Genjemuratov Ájiniyaz shıǵarmalarında epitetlerdi úyrene otırıp, shayırdıń «Qırmızı» dep atalǵan 8 bántten ibarat qosıǵında 20 epitet qollanılǵan degen qızıqlı maǵlıwmat keltiredi. «Obrazlı sáwlelendiriwdiń barlıq túrleri «qırmızı» epiteti átirapında oyınǵa túsedi (dodaqları qırmızı, shashbaǵları qırmızı, yangaqları qırmızı, qabaqları qırmızı, qulaqları qırmızı, ayaqları qırmızı, bastan ayaq sıyaqları qırmızı).»¹

Epitetler qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarında ónimli qollanıladı. «Epitetler dástanlarda qaharmanlar obrazın biri-biri menen organikalıq baylanısta ekenligin, barlıq qubılıslardıń ishki hám sırtqı belgilerin, qurılısların, yaǵnıy tolıq mazmunın, sapasın ashıwda basqa súwretlew quralları sıyaqlı kórkem sóz retinde xızmet atqaradı», — dep jazadı Q.Maǵsetov. (Uzun boylı keń qushaqlı, aq nayza, boz orda, badana kózli aq sawıt, tórtkúlli oshaq, kashmiri pota («Alpamıs»tıń Ógiz jıraw variantında «Belime bayladım kashmiri pota»). Kashmir — Túrkiy xalıqlarındaǵı eski qala, yamasa Indiyanıń Kashmir qalası menen sawda-satıq islerine baylanıshı bolıwı mümkin.²

¹ Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкіс, «Билим», 1997, 36-бет.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаһарманлық дәстандар поэтикасы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1965

Basqa kórkemlew quralları sıyaqlı epitetlerdi qollanıwda da shayırlardıń dóretywshilik izlenisleri diqqatqa ılayıqlı. Usınday dóretywshilik-kórkemlik izlenisler arqalı shayır-jazıwshılar ıluǵarmalarında jeke stillik epitetler ushırasıwı múmkin. Mısalı, D. Aytınuratovtıń «Qaraqalpaqstan» dep atalǵan qosıǵınıń tómendegi qatarlarına itibar qaratayıq:

*Merekede orınlar alıp otırǵan waqta qasınnan,
Rehimsiz erinleri marjan tislerin jasırǵan,
Biraq jigitler tárepke urlap qıyallar qashırǵan,
«Qızlar meni qálegey» — dep bolǵım keler arıstan,
Muhabbatım seniki, bawırında güldey ashılǵan.
Janım, Qaraqalpaqstan.*

Qosıqta tuwılǵan jerdiń ózine tán tábiyatın, lirikalıq qaharmannıń bulalıqtaǵı eleslerin, gózzal qız, batır ulların, ullı tulǵaların súwretlew arqalı maqtanısh sezimleri beriledi. Joqarıdaǵı qatarlarda tuwılǵan jerdi súyiwshilik sezimi lirikalıq qaharmannıń hadal júrek sezimi, gózzal kewil tuyǵıları menen úlestirilip berilgen. «Rehimsiz erinleri marjan tislerin jasırǵan» degen qatarda oy-pikirdiń obrazlılıǵı joqarǵı ıluǵıne jetken. «Rehimsiz erin» shayır shıǵarmalarına tán kórkemlik birlik bolıp, dástúriy («marjan») epitet penen birgelikte gózzal qızdıń ádep-ıkramlı, iybeli obrazın kóz aldına keltiredi.

Tallaw ushın tekstler

...Aqıl qurıltayın shaqırıp adamzat
Teri tayı joq altın ásir bolǵaysañ.

...Aqsha júzi zapıranday sargayǵan,
Kózi dóńgelengen nasharım meniń.

(I. Yusupov).

...Janımdı bir muńlı saǵınısh aymalap,
Jalǵızlıq qusları sayrasqan aqsham,...

...Pinhamı saqlaysañ miywalarındı
Ashkóz sezimlerden, otlı názerden...

...Muzlarǵa qarısıp ósheyin_
Birigeyin altın muzlarǵa..
Shashların dókilip keleseń,

Hāwirli ıshqın menen
Sahrayı sağımsıñ menen.

(B.Genjemuratov)

...Sahrayı lapızğa jipsiz baylatıp,
Ózi shağlap, xalıqtı da shağlatıp.

(U.Pirjanov).

...Aldında bozlayın bolıp boz ingen

(Sh.Seyitov).

...Usınshellı en jayıp atırğan aydınñın sayız jerin bilsemdağı,
özimniñ sayız jerimdi özim bilmeydi ekenmen,— dedi bılayıraq
shıqqan soñ ğarrı.

(Sh.Seyitov).

...Meniñ balam oqıp úlken adam boladı! Úlken adam bolasañ-ǵo
ya?

Sonnan baslap ol erteñ kim bolasañ dep soraganlarǵa «úlken
adam» bolaman dep jawap beretuǵın boldı.

(M.Nızanov).

Janlandırıw. Metaforanıñ bir kórinisi. Janlandırıw — adamlarǵa
tán bolǵan qásiyetlerdi jansız predmetler, tábiyat hádiyseleri, haywanat
yaki quslarǵa kóshiriw arqalı payda bolatuǵın súwretlew quralı. Oris
ádebiyattanıw iliminde «prozopopeya», geyde «olicetvorenıe», ózbek,
türkmen hám qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde «janlandırıw» dep
jüritledi. Prozopopeya grek tilinen alınǵan bolıp, «kelbet jasayman»
degen mánini bildiredi. «Janlandırıw — súwretlew obyektin bórttirip,
ayqın hám rawshan sáwlelendiriwge imkaniyat beredi», — dep jazadı
T.Boboev. «Insanǵa hám janlı maqluqlarǵa tán belgiler tábiyat
qubılıslarına, nárselerge hám túsiniqlerge kóshiriledi» — dep sıpatlama
beredi E.Xudayberdiyev. T.Boboev janlandırıwdıñ eki túrin kórsetedi.

1) jansız nárselerdi janı bar etip kórsetiw;

2) tilsiz nárselerdi tili bar, sóyley alatuǵın etip kórsetiw.¹

Buǵan qosımsha etip kórsetiw múmkın, sanaǵa iye emes maqluqlarǵa
adamǵa tán bolǵan sezimler hám oylardıñ beriliwi sıyaqlı janlandırıw
túri de kórkem shıǵarmalarda qollanıladı. Mısallar:

¹Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002, 334-бет.

Jansız nárselerdi janı bar etip kórsetiwshi janlandırıwlar:

*...Men ölsem bir arshın jer,
Jer ölse qayda sıyar.*

(Sh.Seyitov)

*...Jüregimdi turnap jılar «Tanawvar».
...Samal tursa sen bir tegis ırǵalıp oyshañ,
Saldamlıraq oy oylawdı úyrettiñ maǵan.*

(I. Yusupov).

Tilsiz nárselerdi tili bar, sóyley alatuǵın etip kórsetiwshi janlandırıwlar:

*...Bálbil aytar: —usı bostan,
Meni tarttı ozal bastan,
Sol ushın da bir tinbastan
Sayray-sayray esim keter,
Háwes artar onnan beter.*

(I. Yusupov)

Janlı yaki jansız nárselerge adamǵa tán bolǵan sezimlerdi beriwshi janlandırıwlar:

*Qareliler qara kózin,
Süzgende ál qızıl anar,
Íshqı otında kúyip janar...*

(I. Yusupov)

Janlandırıw kórkem shıǵarmalarda pikirdi obrazlı sáwlelendiriw ushın qollanıladı.

Tallaw ushın tekstler

*Suw boyında májnún talı,
Sarhawızǵa shashın malıp,
Láyli túskendey esine,
Telmirer ay sáwlesine.*

*...Jar astındaǵı jayın kórip seni nabada,
Jarıa bolǵan jigittay órden ıqqa shabadı.*

*...Kórseñ táriypin ayt dep tünler jalınar tańǵa,
Gúl júzine qonba dep tańǵı shıq keyir shańǵa.*

... Qulagimnan ketpes ele tuwısqan talım,
«Shayır bol» dep mağan talay sıbırlağanıñ.

(I. Yusupov)

... Ne ushın duwtar qıp jarattıñ, Alla,
Ada bolmas dártke sen shattıñ, Alla.
Meni jigit qılıp jaratqanıñda,
Yoshlı qumarlıqlar janıp qanımda,
Güldey láblerinen súyer edim men,
Pútkil ómirim janıp kúyer edim men.

(B. Genjemuratov)

Apostrofa. Apostrofa (grekshe awısıw) — janlandırıwdıñ bir kórinisi bolıp, jansız nárse yaki hádiyselerge janlı nárselerdey qatnasta bolıw (múrátat etiw) yamasa ózi joq adamğa barday etip múnásibet etiw. Mısallar:

...Jumsayman seni atamnıñ,
Tawıp alğan pulınday,
Qıynayman seni Mısırdıñ,
Bası baylı qulınday.

(apostrofa — den sawlıq)

...Balalıq jıllarımda men seni kórdim,
Betlerinde Pushkin jazğan kitaptıñ

(apostrofa — Kavkaz)

...Sen buğan ne deyseñ, wa Jaña ásir
Keleshekke ne tayarlap atırsañ?

(I. Yusupov)

Ah uraman siyneme iyne tiqqanday,
Ámiw, qayda qaldıñ bóget jıqqanday?!
Dártli Aralğa dárman bolshı tek óziñ.
Qara bulıtı qaq ayırıp shıqqanday.

(G. Dáwletova)

Perifraz. Perifraz grek tilinen alınıp, peri- «átirap», fraza «sóyleymen» degendi añlatadı. Predmet, adam, waqıya, hádiyseler atamaların olardıñ mánileri, qásiyetlerin sáwlelendiriwshi sóz yamasa sóz dizbekleri menen almastırıwı. Mısalı: Búrkıt — quslardıñ patshası, Ózbekstan — aq altın káni t.b. Perifraz nárse hám hádiyselerdiñ tiykargı atı menen qatar qollanıladı.

Misallar:

*TashGu — bilim bağı, jaslar doslığı....
...Humay — dâwlet qusı jazıp qanatın,
Ushti el üstine sayasın saldı.*

(I.Yusupov)

*...Ómir — bul jaqsı niyet penen
jaman niyettiñ
Ayqasqa túsiwi ashıwlanısıp.
Ómir — bul tartılıs zañı
Adamlardı tartqan bir-birine.*

(T.Matmuratov)

*Sezbegege salıp qıya baqpadım,
Qız — patshadur, beglik tuwın jıqpadım.
...Jashıgım — altın jaz áyne wağında,
Boz duman artınan aylar kórinbes.*

(G.Dáwletova)

Bul misallarda TashGu, Humay (qus), ómir, qız, jaslıq sózleri alıyır tárepinen jañasha túsindiriwge, kórkemlik sıpatlamağa iye bolğan.

Ironiya. Ironiya grek tilinen «jortağa» degendi añlatadı. Belgili bir qubılıstı, adamnıñ minez-qulqın mısqıllaw, dálkeklew maqsetinde qollanılatawın kórkem súwretlewdiñ bir túri. Aytıwshı óz sózin tuwra mánisinde bermesten, onı astarlap, oğan basqasha mánis jiklep beredi. Sózdıñ formasına qarağanda ol maqtap atırğan sıyaqlı, al haqıyqatında mazmunı oğan qarama-qarsı keledi, mısqıllap kúlip atırğanın kóremiz.

Misalı:

*Dosan bala qara eshekke mingende,
Eshegi ózine yarashqan eken,
Iq! Iq! diyip jolğa túsip júrgende,
Kórgen qız-jawanlar qarasqan eken!
Pay, zañğardıñ esheginıñ jorgası,
Kórip hayran qalar qurbi-qurdası,
Báktergide bolsa ala dorbası,
Barsha andazası kelisken eken.*

(A.Muwsaev)

Misalda júrisi joq jaman, qáseki qara eshek jorga etip súwretlenedi. Bul jerde jortaga maqtaw arqalı kúliw, mısqıllaw mánisi berilip tur. (Bul misal hám onıń tallanıwı Q. Járımbetovtıń miynetinen alındı. Qarańız: Járımbetov. Q. Adebıyattarıwdan sabaqlar. Nókis, 2012, 68-bet)

«Izinde bir buldozer, bir ekskavatordan ibarat «armiyası» jawdı jeńip saltanat penen kiyatırǵan Berdambettiń yadına birden nanbayxana. raymag túsiwi mátdal, «armiyasına» «kete beriń» isharatın berdi de Adinaevtıń úyiniń tusınan atın burıp jiberdi.» (Sh.Seyitov)

Ironıyanı shıǵarmanıń kontekstine qarap bayqawǵa boladı, ol ápiwayı házil yamasa áshkaralaw mazmunında bolıwı múmkin.

Antifraz — ironıyanıń bir túri bolıp, bir adam yaqı predmetke tán bolǵan anaw yaqı minaw qásiyetlerin kúلكi intonasiyası menen biykarlaw. Eger teksttegi sóz yaqı sóz birikpelerinde tiykarǵı máni emes, kerisinshe qarama-qarsı máni názerde tutılsa antifraz payda boladı. Misalı, *«Atadan tuwǵan altaw edik, óle-óle jetew boldıq»* (xalıq naqlı). Bunda súwretlew obyektiniń shennen tis azayıp ketkenligin beriw ushın bile tura onı keri mánide kóbeyip ketiw mánisinde (altawdıń jetew bolıwı) aytadı. Bul sóz mánisiniń keri mánide qollanıwı, yaǵnıy antifraz bolıp esaplanadı.

*Bunıńday erkinlik sizge qayda dep,
Atızda sargayıp saratanlarda,
Temir qatın kók korabl aydar dep,
Mingizgenbiz muzday kombaynlarǵa*

(I. Yusupov)

Bul misalda «erkinlik» sózi keri mánide qollanıwıp, antifraz bolıp kelgen. Bunda ótken tubalawshılıq dáwirdegi hayal-qızlardıń awır miynet sharayatın, turmıs qıynshılıqların kórkem sáwleleniriwde, yaǵnıy olardıń erksizligin beriwde «erkinlik» sózin qollanadı.

Simvol. Simvol — grekshe belgi, nishana. Áyyemgi greklerde qanday da bir jámiyetlik topardıń, yaqı qurıya jámiyettiń qabıl etken shártli belgilerine baylanısh kelip shıqqan. (Словарь иностранных слов, Moskva, 1986). Simvol — súwretlew obyektiniń ózinsheligin belgili bir kózqarastan shártli túrde sáwlelendiriwshi sóz. Simvol trop sıpatında qollanılganda shıǵarmada ayırım sóz yamasa sóz dizbekleri túrinde ushırasıp, oy-pikirdi obrazlı sáwlelendiriwge qatnash boladı. Simvollardıń tiykarında barlıq waqıtta jasırın uqsatıw turadı, olar turmıs hádiyselerine tıǵız baylanısh.

*Sánemler qolında tilla saz edim,
Həwiyyə keltirər janın bolmadı.*

Suymuriq qus uship ketti aspanlarina.

Bul qatarlarda «Sânem» — opadar qızlar simvoli. «suymurıq qus» — ilham, yosh, jaslıqtın simvoli. Bul simvollar qosıqta dara pözler sıpatında qollanılıp, oy-pikirdi, mazmundı kórkem beriwege qatnasıp tur.

*Samal güwlep, bulaq ağıp qasında,
Keklik qalgıp ketti tün ortasında
Tülkiniñ awzında ketken jubayı.
Jáne qayıp keldi tüşinde sonda.*

Bunda lirikalıq qaharmannıñ awır müsiybetke baylanıslı tragediyalıq halatı, qayǵılı keshirmeleri, kewil dártleri simvolıllıq mazmunda mawlelengen.

Simvolliq súwretlew usılı házirgi qaraqalpaq ádebiyatında ónimli qollanıladı. Mısah: I.Yusupovtıń «Seksewil» qosıǵında, «Búlbil uyası» poemasında, H.Ayymbetovtıń «Attıń izleri», «Qızıl jıǵıl» qosıǵında qollanılǵan.

¹Оразымбетов К. Хазирги карақалпақ лирикасында көркемлик излениушилиик. Цақис, «Билим», 1992.

özine tán özinsheliklerge iye boladı. Bunda salıstırılıp atırğan eki qubılıstıñ bizge aldınnan málím qatnasına tiykarlanadı. Allegoriyada turmıshq obrazlardıñ konkret belgileri jazıwshı sáwlelendirmekshi bolğan awıspalı máńidegi túsınık hám hádiyseniñ tiykarǵı qásiyetlerine múwapıq boladı. Allegoriyada insańǵa tán qásiyetler haywan yaki quslar obrazi arqalı beriledi.

Túlkiniñ izinen tazı jiberseñ,

Tuttırmay qashıra berer bul dúnya.

Oy-pikirdi jetkeriwdiñ bunday usılın I.Yusupovtıñ «Paseydonnıñ gázebi» shıǵarması, B.Ismaylovtıñ. D.Aytmuratovtıñ tımsallarında ushıratamız.

D.Aytmuratovtıñ «Baxıtlı saǵal» tımsalında tawıq ketekke urlıqqa túspekshi bolğan saǵal abaysızda kraska qutınıñ ishine túsip ketedi. Ústine boyaw jaǵılıp, túri ózgerip qalğan saǵaldı hesh bir haywan tanımay qalıp, haywanlar patshasın saylaw jıynalıсында onı heshkimi joq haywan, aǵayınpaızlıqqa jol qoymaydı dep oylap patsha etip saylaydı. Taxtqa otırıwdan-aq ol barlıq saǵallardı átirapına jámleydi. Shayır bul jerde ózi jasaǵan jámiyettegi mámleket basqarıw sistemasındaǵı aǵayınpaızlıq illetin ayawsız áshkaralaydı.

Bileseñ be, tiyebersin, ullı marhum Arıslan

Patsha bolıp, óz arıslanların jıynap aylanasına,

Kimin wázir, kimin qazı etip aldı qasına,

Yarım jılday patshashılıq tiyip edi saǵan da,

Hókkizler ministr boldı shıńgirik penen sabanǵa,

Ádil bolıp ornatar dep eldiñ teńlik-birligin,

Bóribasardı patsha etsek iytlardıñ shawıp arına,

Iyeletti ol da juwındı menen ólimtik ministrigin,

Óziniñ kópeklerine jáne qanshıqlarına.

Bul tımsalda tubalawshılıq jámiyettegi basqarıw dúzimindegi lawazımlı adamlardıñ nızanǵa hám adamgershilikke sıyıspaytuǵın qılwaları allegoriya járdeminde áshkaralanadı.

Oksimoron — Eki qarama-qarsı túsınıklar, qarama-qarsı sózlerdi qatar qoyıp sáwlelendiriwshi trop.

Tiriley ólgen tiri bar, tirige bermes óli bar!

Ándiyshe — qalay jasawda.

Tapawıt — qalay óliwde!

(Sh.Seyitov)

*...Basiña jalǵızlıq kelmegey
Átirapın jaynaǵan adam bolıp turganda.*

(S.Ibragimov)

...Ol jáne tolı jurttıń ortasında otırıp jekkesireydi. (M.Nızanov).

Birinshi misalda «tiriley ólgen tiri» hám «tirige bermes óli», ekinshi misalda átirapı jaynaǵan adam bola tura jalǵızsıraw, úshinshi misalda tolı jurttıń ortasında otırıp jekkesirew oksimoron bolıp esaplanadı. Bul misallarda qarama-qarsı mánili sózler óz ara biriktirilip súwretlew obyektin sıpatlaydı. Oksimoron antitezaǵa jaqın turadı. Antitezada bir-birine qarama-qarsı túsiniктегі sózler birin-biri biykarlaydı, oksimoronda qarama-qarsı túsiniктегі sózler biri-birine birlestiriledi.

Tallaw ushın tekst

Tiri deyin desem
janı joq onıń,
Óli deyin desem,
tiri qusaǵan,
Ol da bir adam,
Ólmey turıp ólgen,
adamlar ushın,
Janıp júrippen,
Shashqa aq túseseq
usı kúyikten.

(T.Matmuratov)

Kórkem súwretlew usılları

Kórkem shıǵarmada, ásirese, lirikada kórkem súwretlew usıllarınıń shıǵarma mazmunın jetkeriwdegi xızmeti ayrıqsha. Shayırlar insan ruwxıy áleminin hár qıylı keshirmelerin kórkem súwretlew usıllarınıń járdeminde sáwlelendiredi. Kórkem súwretlew usılları ishki forma kórkemligin támiyinlep, shıǵarmanıń emocional tásirshenligin arttıradı.

Ádebiyatshılardıǵa málim, kórkem forma kórkem mazmunga xızmet etip kelgen, kórkem mazmun kórkem formada ǵana óz sáwleleniwine iye boladı. Bul tuwralı M.Girshman bılayınsha jazadı: «Forma — material, ózinde sóylew tiliniń barlıq baylıqların, kórkemlew usılları menen kórkemlew qurallarınıń zatlıq kórinisin ahp júriwshi material.»¹

¹Гиршман М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. Москва. 1991, ст 62.

Shúğarmada formanıń mazmundı jetkeriw xızmeti kórkem súwretlew usılları arqalı da ámelge asırıladı. Súwretlew usılları járdeminde kórkem sóz sheberi óziniń aytajaq pikirine ayrıqsha máni beriwege, oǵan ayrıqsha salmaq taslawǵa erisedi. Lirikalıq keshirmelerdi, turmıshq, jámiyetlik hám tábiyiy hádiyselerdi kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıw jolları, usılları súwretlew usılları bolıp esaplanadı.

Kórkemlilik, obrazlılıq dóretiwshiniń tek sóz tańlaw, sóz taba biliw sheberliginen ǵana emes, al sózlerdi baylanıstırıw, gáp dúziw hám ayrıqsha intonaciyaǵa qurıw ózgesheliginen de baylanısh boladı. Shúğarma qurılısındaǵı gáplerdi dúziw usılları sintaksislik yamasa poetikalıq figuralar dep atalıp, shúğarmanıń obrazlılıǵın, tásirsheńligin támiyinlewge tikkeley qatnasadı.

Ádebiyatshılar arasında erte dáwirlerden baslap troplar hám figuralardı úyreniwde eki túrli kózqaras qalıplesip kelgen. Olardıń bir toparı troplar hám figuralardı ulıwmalıq stilistikalıq qubılıslar sıpatında qarasa, ekinshi toparı troplardı figuralardan bólip alıp úyrenip kelmekte.

Súwretlew usıllarınıń teoriyalıq tiykarları kóplegen ilimpazlar tárepinen úyrenilgen, olar tuwralı belgili dárejede teoriyalıq juwmaqlar islengen. G.Abramovich, B.Tomashevskiy, V.Polyakov, F.Losev, M.Lazareva, T.Boboew, E.Xudayberdiev, N.Shukurov, S.Axmetov, J.Esenov, Q.Járimbetov, Q.Orazımbetov, B.Genjemuratov h.t.basqalardıń ádebiyat teoriyasına baylanısh miynetlerinde súwretlew usıllarınıń teoriyalıq anıqlamaları keltirilgen.

Qálegen kórkem shúğarmada avtor óziniń dúnyaǵa kózqarası, oy-pikirleri negizinde belgili bir ideyalardı alǵa qoyadı. Ol óziniń usınday ideyalıq maqsetlerine saykes túrde turmıshq waqıyalardı ózinshe juwmaqlastırıw jolların, kórkem súwretlew usılların tańlawı kerek. Súwretlew usılları yamasa kórkem figuralar emocional tásirsheńlikke erisiw maqsetinde qollanılatuǵın ayrıqsha stilistikalıq birlikler bolıp esaplanadı. Tildiń tek leksikalıq imkaniyatlarınan ǵana emes, al sintaksislik imkaniyatlarınan da sheber paydalana biliw kórkemlikke erisiwdiń tiykarǵı shártlerinen esaplanadı. Máselen, Sh.Seyitovtıń «Dawılpaz ǵarrı hám onıń dawıllı, jawınlı jolı» dep atalǵan qosıǵınan alınǵan tómendegi qatarlarǵa itibar qaratayıq:

Jaylar — temir beton — onıń fonında,

Dártler — temir beton — onıń fonında!

Saylar — temir beton — onıń fonında,

Mártler — mármar, beton — onıń fonında!

Bul qatarlarda ótken ásirdegi sovetlik dúzimniń qurılısı, Ekinshi jer júzilik urıs, urıstan keyingi xalıq xojalıǵın qayta tiklew sıyaqlı awır sharayatlarda jasap, miynet etken, búginliginde qartayıp, óz qatarların joıtıp, ómiri jolda dárdeserlikte ótip atırǵan ǵarrınıń táǵdiri haqqındaǵı lirikalıq qaharman kózqarasları sáwlelengen. Shayır dáwir ruwxın hám oǵan bahasın, oy-keshirmelerin qosıqqa ekspressiv túrde siniriw maqsetinde kontekstlik sóz birikpesin «temir beton» metaforasın oylap tapqan. Temir hám beton sózleriniń tuwı leksikalıq máni ańlatatuǵın predmetlerge tán sıpat — qattılıq, tasmiytinlik. Jaylardıń, dártlerdiń, saylardıń temir betongá aylanıwı, obyektiv qaharmannıń kewilinde qatparlanıp qalǵan dártlerdiń, sonıń menen birge, burınǵı awqam dáwirindegi demokratiyasızlıq, erksizliktiń materiallıq hám ruwxıy turmıstaǵı kórinisiniń obrazlı súwretleniwi bolıp tabıladı.

Bul qatarlarda kórkem súwretlew quralı xızmetin troptıń bir túri bolǵan metafora atqarıp turǵan sıyaqlı. Biraq, usı bántte qosıqtıń tásirshenligin támiyinlep turǵan metaforadan basqa qanday da bir poetikalıq elementler bar. Bular figuralar, joqarıdaǵı tórt qatarda qaytalaw, parallelizm, gradaciya hám inversiya qatnastırılǵan. Berilgen úzindide «temir beton — onıń fonında» degen sóz dizbegi hár bir qatarda qaytalanıwı, lirikalıq qaharmannıń pikirini tastıyıqlap, zinharlap tur. Jaylar, dártler, saylar óz ara parallel baǵıtta jaylastırılıp, parallelizm payda etilgen. Gradaciya usılı arqalı oy-pikir kem-kemnen kúsheytilip baradı. Lirikalıq qaharmannıń jámiyetlik-siyasiy kózqarasları kúsheytilip, tórtinshi qatarda insan haqqındaǵı pikirlewge ótedi: «temir beton» «mármar beton»ǵa almasıdır. «Mármar beton» — Ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde qurban bolǵan jawıngerlerge baǵıshlangan estelik-monumenttiń kórkem kórinisi. Shayır gradaciya arqalı oy-pikirdi ele de kúsheytip, ótken ásirdegi jámiyetlik siyasiy dúzimniń insaniyat táǵdirine salǵan ayawsız qısıwmetleriniń eń tiykargısı urıs qurbanları haqqındaǵı mazmundı bash orınǵa alıp shıǵadı. Solay eken, lirikalıq keshirmelerdiń tábiyatına, qaharman obrazınıń psixologiyalıq halatına baylanış kórkem shıǵarmada gáp dúzilisinıń ózine tán formaları poetikalıq-sintaksislik konstrukciyalar júzege keledi. Figuralar shıǵarmada waqıyalardı, oy keshirmelerdi obrazlı, emocional sáwlelendiriw maqsetinde qollanıladı. Figuralar tuwralı M. Polyakovtıń miynetinde mınaday pikir keltiriledi: «Shayı ne oyladı hám ol ne jazdı? Mine, usı arahqta keńislik payda boladı».

hám bul keńislik belgili formaǵa iye boladı. Bul forma figura dep ataladı.»¹

Shıǵarmadaǵı figuralarǵa da poetikalıq elementler sıpatında qatnas jasaw kórkem shıǵarma tuwralı túsinińlerimizdi jáne de keńeytedi. «Hár bir jazıwshı tiliniń sintaksislik qurılısı ózinshelik sıpatlarǵa iye,—dep jazadı G.L.Abramovich,—bul qurılıs jazıwshı dóretpesiniń ulıwma sıpatına da, sáwleleniwshı anıq bir obyektke de hám jazıwshınıń maqsetine ǵárezli. Jazıwshı dóretpesiniń ulıwma sıpatı onıń ózinshelik jazıw usulında hám poetikalıq sintaksiste jámlengen.»

Troplar degende, biz paydalanılǵan sózlerdiń, sóz dizbekleriniń hám pikir-túsinińlerdiń awıspalı, kóshpeli, obrazlı basqa mániǵe iye bolıwın túsinemiz. Al figuralarda bolsa ǵáplerdiń, sóz dizbekleriniń, qatarlardıń avtor tárepinen qalay dúzilgenligin, sózlerdiń qalay jaylastırılǵanlıǵın, qaytalanıwların, jupkerlesip keliwlerin, mánilik jaqtan qarama-qarsı qoyılıwın túsinemiz.

Antiteza. «Antiteza (grekshe, qarama-qarsı degendi ańlatadı) kórkem shıǵarmada waqıyalar, obrazlar, túsinińler biri-birine qatań qarama-qarsı qoyılsa antiteza usılı kelip shıǵadı»². Antiteza eki yaki bir neshe hádiyseniń belgilerin óz ara qarama-qarsı qoyıw arqalı sáwlelendiredi.

Shayır Sh.Seyitovtıń «Ekinshi neka» dep atalǵan qosıǵında mazmundı beriwde antitezadan paydalanılǵan. «Baxıt úyi» aldındaǵı jas jubaylar, yaǵnıy obyektiv qaharmanlar menen lirikalıq qaharman qarama-qarsı qoyıladı:

«Chaykalar» zımırar ráńbáráń sharlı,

Neka shampanınan juptılar delbe!..

Olarǵa jarasar.

Al, bizge - ayıp!

Bizge jaraspaǵan — jaslarǵa zańlı!..

Haqıyqatında da, «Baxıt úyi»ne kelip nekeden ótiw insannıń jaslıq payıtları ushın jarasıqlı qubılıs. Lirikalıq qaharman ózin bul jerde jat sanaydı. Sebebi, onıń ómiriniń gózzal máwritleri — jaslıǵı artta qalǵan. «Baxıt úyi» aldındaǵı jas jubaylardıń kewilleri quwanış hám shadlıqqa tolı. Al, lirikalıq qaharmanda bolsa, bul — kerisinshe.

¹ Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. — Москва: «Советский писатель», 1986. ст. 179.

² Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994, 18-бст.

Onnı kewil dñnyasın ayrılıq azabı, sağınuş sezimleri, isenimsizlik, ekileniwshilik lárzege salmaqta. Shayır antiteza usulınıń járdeminde «Baxıt úyi»ne birinshi márte kelgen jas jubaylar menen bul jerge ekinshi márte keliwge májbúr bolǵan lirikalıq qaharmandı qarama-qarsı qoyıp súwretlew arqalı onnı ruwxıy dñnyasındaǵı eń keskin momentlerdi ele de tereñirek ashıp beriwge erisken.

«Qarama-qarsılıq, kontrast ápiwayı formada antonim, al basqasha aytqanda, qosıqtıń ekspressivlik mazmunına keń joı ashıp beriwshi, joqarı ideyalıq máni ańlatatuǵın kórkem qatnastıń forması»¹

Antiteza súwretlenip atırǵan obyektı ishki qarama-qarsılıǵı menen ashıwǵa, waqıya, hádiyselerdi ayqın sáwlelendiriwge xızmet etedi. Shıǵarmadaǵı obrazlılıqtı hám estetikalıq tásirshenlikti támiyinleydi.

*—Birew perzent, birew zarlar talaptan,
Birew kúlip, birew jılap baratqan!
Birewge uw, birewge pal jalatqan,
Qıyan-keshi «Ómir» degen bul kitap!*

(Sh.Seyitov)

Bul qosıq qatarlarında lirikalıq qaharmanınń ómir haqqındaǵı kózqarasları sáwlelendirilgen. Bunda lirikalıq qaharmanınń insan táǵdiri, ómir haqqındaǵı túsinipleri, kózqarasları turadı da, adam ómiriniń qarama-qarsılıqlardan: quwanış hám qayǵı, táshwish hám shadlıqlardan ibarat ekenligi sóz etiledi. Haqıyqatında da, ómirdiń ózi qatań qarama-qarsılıqlardan ibarat. Solay eken, dñnya, ómir hám adamlar táǵdiri haqqındaǵı túsiniq hám kózqarasları sáwlelendiriwde antiteza eń bir utımlı usıl esaplanadı.

*Sen shıqqan biyikke shıǵa almaspan,
Jurtqa hámirim júrmes, biraq umutpa,
Páste dep kúlmeseñ, men hadal bolsam,
Biyik bola alarman páste turıp ta.*

(T.Matmuratov)

«Shayır tábiyatı» dep atalǵan qosıqtan alınǵan bul qatarlarda shayır obrazındaǵı lirikalıq qaharmanınń insaniy hám kelbeti, xarakteri, ómirdegi poziciyası sáwlelengen. Mazmun kórkemligin támiyinlewde antiteza qollanılǵan. Bunda tiykarınan, lirikalıq qaharmanınń hadallıq, adamgershilik haqqındaǵı kózqarasları antiteza arqalı berilgen. «Biyik-pás» antonimleri járdeminde insanlarǵa tán biyiklik penen páslikti qarama-qarsı qoyıp, biyikliktiń mazmunın tereń ashıp beredi. Biyiklik

¹ Тимофеев Л.И. Слово в стихе. Москва, «Совестский писатель», 1987, стр. 231.

hám páslikke lirikalıq qaharmannıń bahasına baylanıslı onıń xarakterine tán qásiyetleri ashıladı.

Joqarıda keltirilgen misallarda antiteza usılı qarama-qarsı mánige iye sózler, yaǵnıy antonimlerdiń (óli-tiri, kúlip-jılap, uw-pal, biyik-pás) járdeminde ámelge asırılǵan. Antitezalar kóbinese, antonim sózler járdeminde payda etiledi. Solay bolsa da, antitezalar menen antonimlerdi birdey dep túsiniwge bolmaydı. Antiteza barlıq waqıtta antonimler arqalı payda etile bermeydi, al ayırım jaǵdayda sóz mánileriniń awısıwı tiykarında antonim emes sózler arqalı jasalıwı múmkin.

Saxna ğoy bul! — Sıyqırılı ğoy! — Óner ğoy! —

Mıń qıyalǵa, mıń muqamǵa dóner oy:

Asandı da, Gitlerdi de oynaydı,

Akter xalqı qubılıwǵa sheber ğoy!

(Sh.Seyitov)

Bunda shayır saxnanı súwretley otırıp, jámiyet hám adamlar, jámiyettiń rawajlanıwına, ulıwma dúnya tariyxına adamlar háreketiniń zıyanlı hám paydalı tásirleri haqqındaǵı lirikalıq qaharmannıń pikir hám sheshimlerin sáwlelendirgen. Jámiyettegi adamlar haqqında, qarama-qarsılıqlarǵa tolı dúnya haqqındaǵı kózqarasların sáwlelendiriwde shayır antiteza usılınıń járdeminde tariyxıy shaxslar bolǵan XV ásirdegi Asan qayǵı menen XX ásirdegi Gitlerdi qatar qoyadı. Antiteza usılı arqalı shayır jámiyettegi hár qıylı adamlarǵa (mehir-múriwbetli hám jawız) degen óziniń bahasını, ishki súyinish hám ǵázep sezimlerin bere alǵan.

Kórkem shıǵarmada antiteza usılınıń tómendegishe ózgesheliklerin kórsetiw múmkin:

sırtqı qarama-qarsılı hádiyselerdi súwretlew arqalı insanń ishki ruwxıy dúnyasındaǵı qarama-qarsılı qubılıslardı beriw múmkin;

antiteza usılında antonim sózler ónimli qollanıladı;

qarama-qarsı túsiniqlerdi qollanıw arqalı da antiteza usılın ámelge asırıw múmkin.

Tallaw ushın tekstler

...Mıń nálet jawsın buǵan, bul ómir sum, dolı dilbar,

Shep álinde sheńgeli bar, óń álinde qızıl gúl bar!

Bir álinde palı bardur, ekinshisinde záhári,

Ekkisin — hám bir máwritte inam etti bizge shul yar!

Óń kózimde kúلكi muzlar, shep kózim yashlanıp yıǵlar,

Bul dúnyanın teshigi bar — birdey ekki eshigi bar,
Birinen diydar kirip, birinen hijran shúgar!.

...Sen kempir emessen,—

Al kelinsheksen!

«Qoysa qartaydıq,...», dep, qaymıqpa mázil!

Ǵarrılıq jábirin shekkenler sheksin,

Tek sen tárk áyleme jashıqtıń nazın!

Sen kempir emessen,—

Qızıl altınsañ,—

Altınǵa aynalǵan tisleriń, sırǵań.

Ómirge bunshelli muzday salqınsañ!..

Quwayın!

Shaǵlap qash, shaǵlap qash qırǵa!..

(Sh.Seyitov)

Jamannıń kónili tawıq ketektey,

Jaqsınnıń kónili misli jánnetdur.

...Jaqsılardıń júregi bálkim,

Dawa tappay joǵalıp keter,

Biraq atın ol iyesiniń,

Bálentlikke shúǵarıp keter.

(T.Matmuratov)

...Kózde jas qalmaǵansha nege jılaymız?!

Kózden jas aqqansha kúlemiz nege?!

(B.Genjemuratov)

Parallelizm. «Parallelizm grek tilinen alınıp, eki qubılıs yaki hárekettiń biri-biri menen turaqlı qatnası hám birlikte keliwi. ... poetikada tekst ishindegi til elementi bólekleriniń biri-birine uqsas yaki maǵanalas tártipte jaylastırılıwı, yaǵnıy poetikalıq usıl»¹ Kórkem shúǵarmada geyde eki yamasa onnan artıq uqsas hádiyse biri-birine jaqın sintaksislik konstrukciyalarda qatar qoyılıp salıstırıladı. Parallelizm hádiyseler, qubılıslar hám sezim tuyǵılardı anıq, tásirli hám kórkem bawlelendiriw ushın qollanıladı.

B.V.Tomashevskiy parallelizmdi lirikalıq motivlerdiń baylanısıw usılı sıpatında qaraydı hám parallelizmnıń bir neshe tiplerin ajratıp

¹Словарь иностранных слов. Москва. «Русский язык», 1986, ст 36.

körsetedi: tematikalıq parallelizm, sintaksislik parallelizm, leksikalıq parallelizm, strofahq hám intonaciyalıq parallelizm¹.

Qaraqalpaq ádebiyatında kóbirek sintaksislik parallelizm qollanladı. «Sintaksislik parallelizm — bul motivlerdiń analogiyalıq gáp qurılısı formasında dizilisip keliwi. Sintaksislik parallelizmde hár qıylı tiptegi motivler salıstırılıwı múmkin»².

*...Zuqlar «Jiguliler», «Vulgalar» aǵar,
Joldan zuqlap aǵar temir tasqın...
Zuqlar aylar, jıllar — ómirler shabar,
Onı artqa taslap ketti jas kúni!...*

(Sh.Seyitov)

Qosıqta parallelizm usılı joldaǵı ótip atırǵan mashinalar hárezketi menen waqıttı qatar qoyıp súwretlew arqalı qollanılǵan. Parallelizm usılın ámelge asırıwda eki tiptegi motivler — jiguliler, vulgalar hám aylar, jıllar qatnastırılǵan. Usı motivlerdi parallel súwretlew arqalı insan ómiriniń sonshelli tezlik penen ótip ketetuǵınılıǵı haqqındaǵı pikir birinshi orınǵa alıp shuǵıladı. Shayırdıń sheberligi sonda, bir predmetke tiyisli belgini ekinshi predmetke, yaǵnıy mashinalar hárezketine tiyisli tezlikti insan ómirine qatar qoyıw arqalı óziniń aytayın degen pikirın ayqınlastıradı hám kórkemleydi.

Qosıqtıń bir qatarındaǵı qandayda eki yamasa ekewden artıq birgelgili qurılıstaǵı bántlerdiń qońsılás jaylastırılıwı sintaksislik parallelizm dep ataldı.

Máselen, Sh.Seyitovtıń «Ekinshi neka» qosıǵında bul tiptegi parallelizmde ushuratıw munkin: Bunda lirikalıq qaharmannıń ruwxıy halatın ele de ayqın hám tásirli beriw maqsetinde onıń dáslepki hám sońǵı turmısın parallel sáwlelendiredi:

*Bizge bir aq qusın uzatqan dúrkin,
Sol taq qusın joqlap qartaydı qashshan!..
Ájayıp sol dúrkin yadıma túsip,
Qálbim aynasınan bir dilbar baǵar...
...Toǵızınshı dúrkin aq quqlar ushıp,
Appaq hapronlarǵa sholasıp barar!
Olar bilmes ele ayrılıqlardı,
Jazdıń óterin de bilmeydi ele!..*

¹ Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. — Москва: «Аспект Пресс», 2001. — 234-239 б.

² Сонда, 237- б.

Parallelizmler pikirdi kórkemlep jetkeriwde jetekshi usıllardıń biri sıpatında qollanıladı hám poetikalıq mazmundı tereńletiwde belgili dárejede qatnasadı.

Inversiya. (latın tilinen orın almasıwıw) Gáptegi sózlerdiń ádettegiden tıs ózgeshe tártipte jaylastırılıwı inversiya dep ataladı. Inversiya gáp bólekleriniń grammatikalıq normadan tıs jaǵdayda qollanıwına tiykarlanǵan stilistikalıq usıllardıń biri. Inversiya kúndelikli sóylew tilinde de kóp usırasadı. Kórkem shıǵarmada ol ayırım sózlerge ayırıqsha poetikalıq wazıypa júklew, ayırım pikirlerdi ayırıqshalandırıp kórsetiw hám usı tiykarda kórkem mazmundı tereńlestiriwge qaratılǵan boladı. Mısalı:

*Izleymen kún boyı bir kómik qazıp,
Terim jawırnıma shıqqanǵa deyin,
Izleymen tún boyı qosıqlar jazıp,
Tańǵı uyqı kelip jıqqanǵa deyin.*

(I. Yusupov)

Sintaksislik qaǵıydalar boyınsha gáp aǵzaları gápte ózleriniń jaylasıw ornına iye: baslawısh gáp basında, bayanlawısh gáptiń aqırında, ańıqlawısh baslawıstıń yaki tolıqlawıstıń aldında, pısıqlawısh bayanlawıstıń aldında keledi. Biz joqarıda keltirgen qatarlarda gáp aǵzalarınıń orın tártibi pútkilley orın almasıp qollamılǵan. Eger bul qatarlardagı sózlerdi orın tártibi menen ornalastırıp kórsek ápiwayı xabarlaw mánisindegı eki gáp payda boladı: «Bir kómik qazıp terim jawırnıma shıqqanǵa deyin izleymen. Tún boyı tańǵı uyqı kelip jıqqanǵa deyin qosıqlar jazıp izleymen». Qosıq óziniń qosıq sıpatındaǵı formasın da, mazmunında joǵaltadı. Bunda lirikalıq qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri de, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oyları da kórinbey qaladı. Lirikada inversiya qosıq ırǵaǵın júzege keltiriwde de áhmiyetke iye. Inversiya arqalı ayırım sózlerge logikalıq pát túsedi hám usı arqalı intonaciyalıq kóterińkilik payda etiledi. Inversiya qosıqtıń tiykarǵı mazmunın ózinde alıp júriwshi sózlerdi ayırıqshalandırıp turadı, olarǵa poetikalıq wazıypa júkleydi.

Gradaciya. Gradaciya (latınsha áste aqırın joqarılaw, basqısh, dáreje) 1. qanday da bir procestegi basqıshlardıń izbe-izlik penen hólistirilip jaylastırılıwı.

2. bir qatar sözlerdiñ mánilik hám emocionallıq belgileri boyınsha kúsheyiwiniñ hám hâlsizleniwiniñ tártip penen jayılastırılıwınan turatugın stilistikalıq figura»¹

Shayır Sh.Seyitovtıñ «Keleshek gördeymeken, jerdi de jerleymeken?!» dep atalğan qosıgında gradaciya usılı qollanılğan. Qosıqta dáslep eñ qádirlı adamlarınan — anasınan, atasınan, qostarınan ayrıılğan lirikalıq qaharmannıñ kewil kúyleri, dártleri súwretlenedi. Qosıqta lirikalıq qaharmannıñ jeke músiybetleri sáwlelendiriledi, biraq pikir, lirikalıq syujet kem-kem kúsheyedi hám oqıwshı bul músiybettıñ ulıwma adamzatlıq músiybetke ulasqanlıgın ańlaydı. Shayır anası, ákesi, qostarı ólgen lirikalıq qaharmannıñ ana-jer «ólimindegi» gúyzelisin súwretleydi.

*Men ólsem bir arshın jer,
Jer ólse qayda sıyar,
Kim kimge shúkir et der,
Onıñ ne paydası bar?*

Lirikalıq qaharmannıñ ruwxıy halatı sonday sáwlelendiriledi: ol barlıq dárttı, azaptı tartıp boldı, barlıq súyenishlerinen ayrıldı, ol ushın eñ sońgı hám ilajsız, gúresip jeñip bolmaytuğın músiybetke duwshar boldı. Ekologiyalıq apatshılıqtıñ aqibetlerin bunshellı tásirli, kórkem sáwlelendiriwı shayırdıñ gradaciyaдан utamlı paydalanıwınıñ nátiyjesi bolıp esaplanadı.

Teoriyalıq ádebiyatlarda gradaciya klimaks hám antiklimaks dep ekige bólip úyrenilip kiyatır. Klimakste sóz dizbekleriniñ hám súwretlewdiñ jaylasıw tártibi kem-kemnen izbe-iz kúsheyip baradı.

*Turayın jekke-dara,
Hám de zéyniñdi ashayın,
Jaynayın bara-bara
Cen ushın men gül bolayın
Gúlgumar bolsañ qara.*

(B.Qayıpnazarov)

Bul qatarlarda lirikalıq qaharmannıñ oy-árman, tilekleri kem-kemnen kúsheytilip barıladı. Ol jeke-dara turıwdı, kem-kem jaynap, zeyin ashıwdı, súyikli yarı ushın gül bolıwdı tileydi hám bul tilekleriniñ eñ tiykargısı súyiklisin ózine qaratıw (gúlgumar bolsañ qara) bolıp esaplanadı.

Antiklimakste bolsa kerisinshe, obrazlı súwretlew ástelik penen páseñleydi.

¹ Словарь иностранных слов. Москва, «Русский язык», 1986. ст 141

*Quyulgan qas, shanshulgan kirpik,
Jawdir ala telmirgen kózler,
Kóz qarasi qaltamdı tintip,
Qollarımnan saqiylıq izler.*

(U.Pirjanov)

Dáslepki eki qatarda lirikalıq qaharmannıń obyektiv qaharmangá kózqarası unamlı, simpatiyalı edi, al sońǵı qatarlarda bul kózqaras keskin páseyip, unamsız tús aladı.

Gradaciya lirikalıq shıǵarmalardıń kórkemligin ele de joqarılatıw ushın ónimli qollanıladı.

Ellipsis. Kórkem figuralar, birinshi náwbette, sezim tuyǵıladı, ruwxıy halattı, psixologiyalıq qubılıslardı sáwlelendiriwge qaratılǵan boladı. Figuralardıń bir túri ellipsis te (grekshe «túsip qaldırıw») usı maqsette qollanıladı. Ellipsis insan ruwxıy keshirmeleri hám janlı til tábiyatınan kelip shıǵatuǵın poetikalıq qubılıs esaplanadı. Adam qattı quwangan yaki qattı qapalangan halatlarda onıń keshirmeleri üstin keledi de sóylew procesi ádettegiden ózgeredi, *gáptiń* oy-pikirge tikkeley qatnashlı bólekleri ǵana ayılıwı, ayırım sózler túsip qalıwı, yamasa ayırım sózler tákirarlanıwı múmkin. Kórkem shıǵarmada, ásirese, lirikada insanmń ruwxıy keshirmelerin tábiyyı halında beriw ushın janlı tildegi usınday qubılıslar belgili bir poetikalıq maqsette kórkem qubılıslar sıpatında qollanıladı. «Ellipsis shıǵarma tilinde sózlerdi ónemlep qollanıw usılı. Anaw yamasa unıaw pikirdi sáwlelendiriw ushın zárúr sózlerdi ǵana qollanıw, ekinshi dárejeli sózlerdi sanalı túrde túsirip qaldırıw jolı menen «luıyrlar lakonizmge erisedi»¹ B.Tomashevskiy ellipsisti gáp qurılısında ayırım aǵzalardıń jetispewshiligi, olardıń mánisi kontekst arqalı psixologiyalıq jaqtan ańlasılıp turatuǵınlıǵın hám ellipsiste kóbinese feyil sózler túsirilip qaldırılátuǵınlıǵın jazadı.²

*Zamanlar izinen — zaman kárwanı,
Patshalar sońınan — patsha pármanı,
Maman hám Aydostiń tilek-ármanın,
Aǵalar, Babamlar aytıspadı ma?!*

(B,Genjemuratov)

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент. «Ўзбекистон», 2002, 443-бет.

² Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. — Москва: «Аспект-Пресс», 2001 ст. -234-239.

Jullar — jilt-jilt! —
Jaqnlatar gór taman!!!
Ómir — bir kún! —
Bul da keldi pesinge!
...Kimgе — juqa, kimgе — qalıń kórpeshe! —
Qaydan shıqqan?! — Qaydan juqqan mákkarlıq?
Sher de óziń — shıǵa alsañ tóрге Sen!
Ańlıspaq bar! — Ańqıldaw joq aqtarılıp!

(Sh.Seyitov)

Keltirilgen mısallarda kórinip turǵanıday, feyil sózler túsirilip qaldırılǵan, usı arqalı sózlerdiń jıynaqlılıǵına, pikirdiń ıqshamlılıǵına erisilgen. Túsirilip qaldırılǵan feyil sózler pikirdi túsiniwde kemshilik tuwdırmaıdı, al kerisinshe, olardıń mánisi kontekst arqalı ańlasılıp turadı.

...Dúnya birewlerge — kinoteatr,
Bilet alıp kóredi de ketedi.
...Bizde sóz bar: miyman — ırs bereket.
Qonaq kútiw — ziyneti hár adamnıń.
...Kewli tar bendege tardur bul jáhán,
Dúnya keńpeyilge — Nawrız seyili.

(I.Yusupov)

Mezgilsiz qartaymaq — ómirge qaslıq,
Baxıtlı ǵarrılıq — ekinshi jaslıq.

(T.Matmuratov)

Umolchanie. Kórkem shıǵarmalarda qaharmannıń ruwxıy keshirmeler halatın sáwlelendiriw ushın kórkem figuralardıń biri umolchanie (úndemey qalıw, jutıp qalıw) da qollamladı. Shayır yaqı jazıwshı shıǵarmanıń poetikalıq tásirshenligin artırıw ushın waqıya-hádiyselerdi, qaharmanlar sózin beriwde belgili pikirlerdi tolıq aytpay toqtap qalıw, irkilip qalıw usılın da qollanadı. Bul arqalı, birinshiden, qaharmannıń belgili momenttegi psixologiyahq halatın berse, ekinshiden, oqıwshıǵa emocional tásir etiw kúshin arttıradı. Avtorlar óz shıǵarmalarında umolchanieni qollanǵanlıǵın ... belgisi menen kórsetedi.

Tórledigim...
Jas qaytti ǵoy!
Jaslıqtı alıp naz qaytti...

*Jas qaytsa da ğaz qaytqan joq...
Sentyabr...*

*...Esleyin sen balasıñan on bes jasımdı!
Jasıl pasılımdı!...*

*...Bul dânyada ele seni muñaytuwdan
Qorqaman!...*

(Sh.Seyitov)

Shayır lirikalıq qaharmannıñ túskein ruwxıy halatın sáwlelendiriwde ayırım sózlerdi ğana emes, al ayırım oy-pikirlerdi de túsirip qaldıradı. Bunda, kóbinshe, tiykargı pikir ayıladı da oğan baylanış bolğan oy-keshirmeler berilmeydi. Biraq bul keshirmeler shıǵarmanı qabıllaw procesinde oqıwshınıñ sanasında payda boladı. Bul usıl shayır-jazıwshılar tárepinen, kóbinese, túskein ruwxıy halattı beriwde qollanıladı. Máselen, joqarıdaǵı mısallarda insannıñ jaslıǵı ótip ketkenligi, jashıqtaǵı kewil keshirmelerin, muhabbatın esletiwshi pikirler ayıladı da, jashıǵın, dáslepki muhabbatın ańsaw sezimleri qosıq mazmunınan ańlasılıp turadı.

*Tazǵarada betindegi tırtıqtı salǵan ózim, tutıldım, boldı, aldı menen
neni tutıp beremen. Shorshınıwıña qara, men sendey similtir emespen,
tıldımdı shaynap jibersem de...*

(Sh,Seytov)

Bunda qaharman sóziniñ aqırın aytpay jutıp qalıwı arqalı onıñ qábárlı, gázepli halatın beredi hám ekinshi tárepten shıǵarmanı kóp ózliklikten qutqaradı. Sebebi, gáptiñ qalǵan mánisi ondaǵı bolımsız forma arqalı ańlasılıp tur.

— *Oğan onda burınnan islep atırǵan basqa birew barsa bolmay
ma, men... dedi bul sonda jañaǵı albıraǵan jıldırımday oynan keyin
dárhal-aq.*

(E.Ótebergenov)

Bunda umolchanie qaharmannıñ ruwxıy halatın tereñirek ańlatıw ushın qollanılgan.

Kórkem ádebiyatta figuralardıñ ayrıqsha toparı ritorikalıq soraw, ritorikalıq qaratpa hám ritorikalıq úndewler bolıp esaplanadı. Olar poetikalıq tilde óziniñ tiykargı mánisinde emes, al awıspalı ózgergen mánisinde qollanılatauǵın sintaksislik birlikler esaplanadı.

Ritorikalıq soraw. Ritorikalıq soraw gáp juwap talap etilmeytuǵın soraw gápler bolıp, kórkem shıǵarmada qaharmanlardıñ sezim-

tuyguların, keypiyatın tásirli sáwlelendiriwge qaratılğan boladı. Ritorikalıq soraw tiykarınan tastıyıqlaw mazmunına iye bolıp, ondaǵı soraw intonaciyası tek emocional dıqqattı payda etiw wazıypasın atqaradı. Ritorikalıq soraw avtordıń oz qaharmanına, yaki oqıwshıǵa sorawı túrinde beriledi.

*Bul jurttıń batırları qayda?!
Bul jurttıń shayırları qayda?!
Xalqım-aw saǵan ne boldı?
...Sahrada Pirleri joqlar qáýtedi ?
Topanda Tirileri joqlar qáýtedi ?
Shoqqa jaqın turǵan oqlar qáýtedi?
Sóyleñler, Baxıtlılar !..*

(B.Genjemuratov)

*Jasıl jońushqalıq jatar kórpelep,
Qaydasızlar qulıp dóngen sheshekler?
Dumanda qalǵanday zorǵa buldırıp,
Nurǵa kómiler me bunsha átirap?*

(U.Pirjanov)

*...Yaki mende adamlarǵa degen isenim birotala joǵalǵannan soń
tek ómirdiń kóleńkeli tárepin kóre beretuǵın bolıp ketkenmen be? Eger
jaqsı adamlar bolmaǵanda aspannıń tirepberdisi tayıp ketpespe edi?*

(A.Ábdiev)

Ritorikalıq qaratpa. Súwretlew procesinde shayır kóbinese, oqıwshı, personaj, predmet, waqıya-hádiyselerge qatnas jasaw maqsetinde qaratpalardı qolanadı. Ritorikalıq qaratpada mazmun, pikir dialogta qatnaspagan, qatnasıwı múmkin bolmaǵan obyektke qaratılğan boladı. Bunda súwretlew obyektine itibardı kúsheytiw kózde tutiladı.

*Suw boyında shayqatılǵan janım qara tal,
Maǵan balzam sen tımuqta shaqırǵan samal.*

(I.Yusupov)

*Essiz muhabbetim, áy qálem qaslım,
Hátte, sen de kettiń meni umıtıp.*

(U.Pirjanov)

Shayır lirikalıq qaharmanın kózqarasların, pikirlerin, bizdi qorshaǵan dúnyanın kóplegen hádiyselerin sáwlelendiriwde tásirshenlikti arttırıw maqsetinde ritorikalıq qaratpadan paydalanadı.

*Raxmet sizlerge, qáýteyin gargap,
Máshirepti diywana etken gózzallar!*

(K. Raxmanov)

Ritorikalıq úndew. Ritorikalıq úndew — waqıya, hádiyse. qubılıslardı emocijonal sáwlelendiriw ushın sezim-tuyǵılardı qurılǵan úndew gápler. Bunda tańlanıw, quwanıw, shadlanıw yaqı gázepleniw, qáhárleńiw mynıqlı sezimler beriledi. Ritorikalıq úndew járdeminde avtor kóbinese, sezim-tuyǵılardı tábiyiy halında, tasqınlı beriwge erisedi.

*Ana-tilim sen — basqadan ayırmam!
...Súyse sendey bolıp súysin ómirdi!*

(I. Yusupov)

Sh. Seyitov «Hayal» dep atalǵan qosıǵında lirikalıq qaharmannıń oy pikirlerin birese soraw, birese úndew intonaciyasına qurıw arqalı oqıwshıda emociyalı dıqqatı payda etedi. Shayır lirikalıq qaharman lili arqalı ritorikalıq sorawdı qollanıp, lirikalıq personaj bolǵan hayaldı oylanıwǵa májbúrlegendey boladı hám usınıń nátiyjesinde hesh sezdimeytuǵın sheberlik penen oqıwshını kútá tereń emociyalı oyǵa shúmiwge, usı sorawǵa juwap izlewge májbúrlegendey boladı. Ritorikalıq qaratpa hám ritorikalıq úndew usılları da usınday nátiyjelerge erisiw ushın qollanıladı.

*Sonda... qálbiń seniń aylanıp tasqa,
Qaysar Tumaristiń qayrap qılıshın,
Kewliń ǵamǵa tolıp, kózleriń jasqa,
Semser sermerseń sen qırshın ulıń ushın!
Qálbiń tas emes-ǵo — aq jumaq paxta! —
Miytin bolar eken ol hám qat-qabat! —
Qızıń ot ishinde shıǵırǵan waqta,
Muzday qollarıńdı silikti avtomat!..*

Bul qatarlarda ritorikalıq úndewler qollanılıp, subektivlik-emocijonalıq sezim tuyǵılardı beriwde hám ekspressivlikti támiyinlewde tiykargı xızmet atqarǵan. Sonday-aq, qosıq qatarlarında kórkemlew usıllarınıń taǵı bir túri — gradaciya da qatnastırılǵan. Hayal qálbi ushın tán bolǵan gózzal hám názik tuyǵılar menen birge batırlıq, múrlik qásiyetleri rawajlandırılıp kelinedi de, sońında hayaldı sawash maydanındaǵı jawınger dárejesine jetkeredi.

«Ritorikalıq úndew — kórkem shıǵarmalarda oqıwshınıń dıqqatın awırlarıw, qaharmanlardıń ishki ruwxıy jaǵdayların beriw, lirizmdi

kúsheytiw ushın qollanılatusın sintaksislik stillik usıl», — dep keltiriledi ádebiyattanıw atamalarınń orıssa-qaraqalpaqsha túsindirme sózliginde.¹

Ritorikalıq soraw, ritorikalıq qaratpa hám ritorikalıq úndew usılları kórkem mazmundı tereñlestiriw, pikirdiń obrazlılıǵın támiyinlew maqsetinde ónimli qollanıladı.

Asindeton — kórkem shıǵarmalarda gáptiń birneshe birgelkili aǵzalarınń dánekersiz qatar kelip qollanılıwı. Asindeton shıǵarmaǵa belgili dárejede kóterińkilik baǵıshlaydı hám ádette tez-tez ózgerip, almasılıp turatuǵın hádiyselerdi sáwlelendiredi.

*Alma kóz, bota kóz, qoy kóz, qara kóz.
Gey bir qızdıń bet júziniń bári kóz.*

(I. Yusupov)

*...Áydarha tilindey tili jalañlap,
Topalañ, ulı-shuw, qum-quwit bolıp.*

(T. Matmuratov)

*...Qala degeniń iraqtan-jiraqtan jynalǵan gileń urı, gázzap, jermen,
menmen, tákabbır, námárt...ol birme-bir sanaǵanday etip ayttı,
qosjaqpaqlardıń uyası ǵoy.*

(E. Ótepbergenov)

*...Appaq gilem tañlandırmas duw álemdi —
gül ǵalıńń álwan túrli naǵısı bolar.
Bayshubardıń hónerine kóz sal endi:
tawda, qumda, muzda túrli shabısı bolar.
....Otta, duзда, burış-piyazda pishen tamaq.
dım mazalı, dárthe dawa — maǵızı bolar.
Dostıń ushın júrek-bawrıń bolsa kabaq,
bul ómirdiń maǵanası-mañız bolar.*

(B. Genjemuratov)

Polisindeton — kórkem shıǵarmalarda gáptiń birneshe birgelkili aǵzalarınń dánekerler arqalı qatar kelip qollanılıwı. Gápte birgelikli aǵzalardıń bulayınsha dánekerler arqalı qatar kelip qollanılıwı shıǵarmanıń intonaciyasına tásir jasaydı, onıń qosıq yaqı prozalıq shıǵarmanıń ózine tán oqılıw ırǵaǵın payda etedi, sonıń menen

¹ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994, 173-бет.

birge, ayırım sözlerge ayrıqsha mánilik salmaq taslanadı, poetikalıq wızıypa júklenedi.

...Jáne muń, saǵınısh, jáne eski dárt.

Lawlap órtenbekte qálbim gálleri.

...Táńirim bergen, gáziyne — dáryalardıń

oń tárep hám shep tárepi — jaǵısı bolar.

Geyde tasqın, geyde yoshlı, geyde harǵın,

geyde dana, geyde jinli aǵısı bolar...

...Hám sırlı, hám ǵamlı, hám sál erkelep,

hár bir qádemimdi turarsız sinap.

Seni sharshattı ma janım, jekkelik?!

Meni adastır sen baǵmanı joq Baǵ...

(B.Genjemuratov)

Xiazm — Eger inversiyalanbağan hám inversiyalanğan konstrukeiyalar simmetriyalı جایلاستırılsa xiazm payda boladı. (baslawısh-bayanlawısh, bayanlawısh — baslawısh) Xiazm bir waqıtta qollanılğan eki sintaksislik usıldın — parallelizm hám inverciyanıń nátiyjesi bolıp esaplanadı.¹

Xalıq Berdaqta, Berdaq xalıqta bilemiz.

(T.Matmuratov)

...Báhár keldi. Keldi demek poeziyanıń náwbeti.

...Bularda uyqı joq. Uyqılar duymı jurı.

(U.Pirjanov)

Ulıwmalastırıp aytqanda sintaksislik figuralar kórkem shıǵarmada pikir-tuyǵılardı tásirli, kórkemlep jetkeriw ushın qollanıladı.

Kórkem shıǵarmada qaytalaw hám onıń túrleriniń qollanılıwı

Kórkem shıǵarmada mazmunnıń emocionallıǵın támiyinlewshı kórkemlew usıllarınıń biri — qaytalaw bolıp esaplanadı. «Qaytalaw — kórkem shıǵarmalarda onıń tásirsherligin kúsheytiw, ideyanı ótkirlestiriw, qaharmanlardıń ishki dúnyasın da tereńirek ashıp kórsetiw ushın qollanılatuǵın sintaksislik usıl»²

Prof. Q.Maǵsetov qaharmanlıq dástanlar poetikasın izertley otırıp, shıǵarmanı joqarı kórkemlik dárejege alıp shıǵıwda teńew, metafora,

¹ Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. Москва, «Аспект Пресс», 2001. Ст 246.

² Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қырғызша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994, 160-бет.

giperbola, epitet sıyaqlı troplar menen birge qaytalawlarğa ayırıqsha toqtap ótedi. Ilimpaz qaharmanlıq dástanlarda «Hawa jawsın aydın köller hól bolsın, Jıldan jılğa az dáwletin mol bolsın», «Lashın edim qanatımnan qayrıldım, Tulpar edim doynağımnan mayrıldım», «Shashkenemdi besten tallap óreyin» sıyaqlı qaytalawlar tábiyat kórinislerin, xalıqtın turmısın, qaharmanlardın hal-jağdayın keshirmelerin beriw ushın kórkemlik xızmet atqaratuǵınlıǵın aytıp ótedi.¹

Kórkem sóz iyeleri pikir tásirin ele de kúsheytiw ushın súwretlep atırǵan predmetti yamasa qubılıstı bir neshe ret qaytalaydı. Bul usıl arqalı ayırım sózlerge ayırıqsha máni ottenki, poetikalıq boyaw júklenedi, olardı ekshelep, tastıyıqlap kórsetedi. «Tiykargı mánilik júklemelerdi alıp júretuǵın ayırım sózlerdin qaytalanıwına negizlengen sintaksislik konstrukciyalar da figuralarğa jatadı», — dep jazǵan edi G.L.Abramovich.

«Bunday usıldı qollanǵan tekst ishinde yamasa gápte bir sóz yamasa bir neshe sózler qaytalawp keledi. Biraq, qaytalanǵan sózlerdin hár biri ózinshe kórkem-estetikalıq júk kóterip turadı. Poetikalıq tákirarlawdin alliteraciya, anafora, epifora, sıyaqlı túrleri bar.»²

Kórkem shıǵarmada sesler hám sózler, sóz dizbekleri qaytalanadı. Sóz, yaki sóz dizbekleriniń qaytalanıwında eki túrli ózgeshelik kózge taslanadı:

1. Teń ólshewli qaytalaw, yaǵnıy tekst ishinde birgelkili sózlerdin, sóz dizbekleriniń teń ólshewli (qatar basında, ortasında, yaki aqırında) qaytalanıwı (anafora, epifora)

*Biriń Pushkin bolıp túsime enip,
Biriń Ajiniyaz bolıp sayraysız,
Kewilim sarayında qayta tirilip,
Máńgilik jolında haǵlap barasız.*

(U.Pirjanov)

Bunda «biriń», «bolıp» sózleri shayır tárepinen kórkemlik maqsetke baǵındırılıp qaytalanǵan. Bul sózler teń ólshewli, qatar basında hám ortasında qaytalanǵan. Oqıwshının dıqqatı tiykargı mazmun salmaǵı júklengen qaytalawǵa qaratıladı.

2. Teń ólshewli emes qaytalaw, yaǵnıy tekst ishinde sóz, sóz

¹ Максетов К. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанлар поэтикасы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1965.

² Жаримбетов Қ. Адебиеттануынан сабалар. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 2012, 62-бет.

dizbekleriniñ ayırım orınlarında, máni salmaǵı júklengen orınlarda qaytalanıwı. Bunday qaytalaw, kóbinese, erkin qosıq hám nasırıy qosıqlarda ushırasadı.

Bunday qaytalaw túrin biz Sh.Seyitovtıń qosıqlarında kóbirek ushıratamız. «Kinge, nege kerek?» qosıǵında lirikalıq qaharmannıń xalıqtı súyiwshilik sezimleri sáwlelenedi. «Qosıqtaǵı sózlerdiń hámmesi belgili bir sistemaǵa túsken, qalay bolsa solay qoyılǵan emes. Qosıqta bastan ayaǵına «Kinge, nege kerek?» túrinde, birese «Kinge kerek, nege kerek?» h.t.basqa formasında qaytalanıp otıradı. Bul nársе оqıwshınıń dıqqatın ózine tartadı, dóretpeniń emocionallıq tásirshenligin kórsetedi»¹ Qosıqta «Kinge, nege kerek?» degen soraw bir neshe formalarda qaytalanıp qollanıp, qosıqtıń ulıwmalıq mazmunın ózinde jámleydi. Nátiyjede shayıǵa tán bolǵan tujırımlı pikirler, obrazlı súwretlewler, filosofiyalıq juwmaqlar oqıwshı sanasına kóshedi. Qosıqta lirikalıq qaharmandı xalıqaralıq jaǵdaylar qáweterlendiredi, xalıqtıń emshılıǵı táshwishke saladı. Geografiyalıq keńlikler, tábiyat kórinisleri, tábiyiy baylıqlar, adamzatlıq qádiriyatlar, dúnya civilizaciyasınıń jetiskenlikleri, insan qálbininń sezim tuyǵıları, hátteki, «Watan» túsiniǵı — bári obrazlı súwretlewler arqalı «Kinge kerek?» degen sorawdıń átirapına jámelenip beriledi de, bulardıń bári kereksez, qádirsiz nársе, hádiyseler sıpatında qaraladı.

Kinge kerek, kinge?!

Qurtıń bárin!

Qurtıp ketiń parıqsız!—

Qurtıp ketiń qaldırmay!

Planeta kinge kerek xalıqsız?!

Kinge kerek meniń usı sandıraǵım!

Sandıraq pa?!

Qáweterim, táshwishim — bul, sanam — bul!

Usı shayırdıń «Sen iship qoyǵansań» qosıǵında «Sen iship qoyǵansań» frazası hám «hálek» sózi qaytalanadı. Bul qaytalawlar arqalı emocional pikir ayırıqsha intonaciyaǵa qurıladı hám qosıq ırǵaǵın júzege shıǵarıwda qatnasadı. Qaytalaw qosıq ırǵaǵına qatnaslı bolıp, ózinde belgili dárejede mazmun alıp júredi.

Qaytalawlardıń qollanıw órisi ogada keń bolıp, oǵan metrikalıq elementler de kiredi. Qosıq ólsheimlerindeki qaytalawlar hám sesler óulesligindeki qaytalawlar kórkem shıǵarmalarda mazmunnıń kórkemiligin támiyinlewde qollanıladı.

¹ Нуржанов П. *Дәуір* талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, «Билим», 1993. 14-бет.

Alliteraciya — (latın tilinen qasında hám hârip sözlerinen payda bolğan) Birgelkili dawıssız seslerdi qaytalap qollanıw arqalı kórkem sózdiń tásirlilegen kúsheyetugin kórkem usı. Alliteraciya awızeki shıǵarmalarda ónimli qolanıladı. Mısalı:

*Qarshıǵa qustıń balası,
Qayıńda bolar uyası,
Qayıńnıń túbin suw alsı,
Qayǵırar eken kabası.
...Taxtakópir taqır-tuqır
Taǵalı tori tepsiner*

Mısallarda «q» hám «t» sesleri qaytalanğan hám usı arqalı ayırıqsha intonaciya júzege kelgen..

*Qarda tuwılǵan qara qulın,
qara ayǵır bolıp qarǵısı,
qırıq jigít qarda qanjarlap,
qız shashınday qap-qara,
quyrıq jaldı bir qushaq
tuw kóterip kúlgen jurt...*

(B.Genjemuratov)

Qosıq qatarlarında qollanılǵan alliteraciya qosıq ırǵaǵına jańasha tús beriw menen birge ekspressivlik máni payda etiwshi formalıq birlikler esaplanadı. Qosıqta lirikalıq qaharmannıń ruwxıy dúnyasındaǵı gúyzelislerin, debdiwlerin kórkem beriwde ondaǵı qaytalawdıń túrleri belgili dárejede qatnasadı.

Assonans —birdey yamasa birgelkili dawısh seslerdiń qaytalanıwı. Poeziyada assonanslar alliteraciyaǵa salıstırǵanda ónimsiz qollanıladı. Biraq, olar da sózlerdiń sırtqı sulıw esitiliw ózinsheligin támiyinlewge xızmet etedi.

Qaraqalpaq poeziyasında kóbirek «a» sesine qurılǵan assonanslar gezlesetuǵınlıǵın baqlawǵa boladı.

*Tay qulınday tebisen
Ógiz daryannıń shańında,
Jeti qaraqshuday jangán jurt,
Awız bir — altaw, tórtew — táwel,
Altı aǵa, tórt ini,
«Qutadǵu bilig» qongán jurt.*

*... Turkân oyda « Jetti qaraqshı » ğa telmirip
 Altı aǵa alalanıp awzındaǵını aldırǵan jurtım,
 Tórt ini daranıp, qaǵanatın jawǵa qaldırǵan jurtım,
 Qayıq jasap, topan suwdan saqlap edi Nuw payǵambar,
 Topan qumda janiña arasha túser kimiñ bar.*

(B.Genjemuratov)

Sheberlik penen qollanılǵan alliteraciya, assonanslar qosıqtıń sırtqı formasına tán tartımhlıqıtı, jıynaqlılıqıtı payda etedi hám mazmunnıń emociionallıq tásirshenligin arttıradı. Elementar qaytalaw usıllarınń járdeminde shayırlar qosıqtaǵı ayırıqsha dıqqat etilgen sózlerge mánilik ótkirlik baǵıshlaydı. Birdey dawıshlı yaqı dawıssız seslerdiń qosıq qatarlarında qaytalanıwı qosıq ırǵaǵınıń shólkemlesiwine belgili dárejede qatnasadı.

Anafora — bir yamasa bir neshe bántlerde qosıq birdey sózler hám sóz dizbekleri menen baslanıwı. Hár bir qaytalangan sóz ayırıqsha intonaciya menen oqıladı hám ırǵaqtıń ózinshelegin támiyinleydi.

*...Óldi, óldi ashıqlardıń jılwa bilán nazları,
 Óldi, óldi alınbastan tuǵış shiyrin posalar!
 Óldi, óldi! Ğázzel óldi! Tul qaldı bul sazlarım,
 Sındı, sındı sheriyatqa shimpildegen kasalar!*

*... «Jarq» etti Nayzaǵay — ruwı jálladınıń ushtı gellesi!
 «Jarq» etti taǵı — Tán jálladınıń gellesi jerde
 jattı kózleri ğázep penen shaqshıyp!..
 «Jarq» etti taǵı — Ámirdiń ğarqıldap kúngen gellesi!*

(Sh. Seyitov)

Bul qatarlarda gradaciya hám anaforanı qatar qollanıw arqalı kórkem nátiyjelilikke erisilgen. Birinshi mısalda gradaciya hám anafora bir ǵáptiń quramında bir sintagmaǵa biriktirilgen. Ekinshi mısalda hár biri bir sintaksislik birliktiń quramında óz ara sintaksislik abegaraǵa iye túrinde qollanılǵan. Kórkemlew usılların usılayınsha bir qosıqtıń ishinde túrli formada qollanıw arqalı shayır oy-sezimlerdi qubalıp beriwge hám soǵan sáykes bolǵan qubılmaı ırǵaqtı támiyinlewge erisedi.

Anafora jasalıwı hám sırtqı forması boyınsha rediflerge usaydı. Bıraq, atqaratuǵın xızmeti boyınsha ózgesheledenedi. Sebebi, rediftiń

intonatsiyalıq xızmeti anaforağa salıstırğanda küshlirek boladı. Anafora qatarlardıń birdey sózler menen baslanıwı. Ondaǵı intonatsiya hálisizirek.

(Poetikalıq qaytalawdıń túrleri bolǵan anafora, alliteratsiya, assonans tuwralı ilimpazlar Q.Járimbetov, Q.Orazımbetovlardıń miynetlerinde tolıǵıraq maǵlıwmat berilgen. Qarańız: Q.Járimbetov «Ádebiyattanıwdan sabaqlar», Nókis-2012; Orazımbetov Q. «Qosıq teoriyası», Tashkent-2010).

Ádebiyatta kórkemlew quralları hám usılları boyınsha tallaw ushın tekstler

Átteń telegramma titirer qolımda,
Aq kepterdıń singan qanatı yańlı.

...Bilemiz aǵayın degen nárseni,
Bazda janın saǵan suwırıp berer,
Qápelimde sál nársenge isinip,
Ǵıybat besbiydayın quwırıp berer.

...Wa tuwǵan jer,
Qádirdan mánzill
Kózge ısıq, kewilge inaq.
Shumshıǵı — búlbil.
Palatısı — gúl.

(I.Yusupov)

...Burıńǵı jazǵanların da — saban,
házir jazıp atırǵanların da — saban,
Endigi jazatuǵınların da — saban,
Hár biri qam gerbishtey,
Kitapların da — saban..

...Qoshqar bolmasınnan úsh-tórt jıl burın,
Sen bir qozı ediń, biymálel juwas,
Endi bir shekelep qaraysañ qırın,
Seni semirtkenim, baqqanım iras.
Moynıń gújireyip tur, shaqıń qayrılıp,
Keterseń be deymen meni mayırıp...

(U.Pirjanov)

Men hayran qalaman ne ushın tawlar,
Biyik bolǵan sayın suwıq boladı,

Men hayran qalamam gey bir adamlar
Biyik bolğan sayın suwıq boladı.

...Dushshılıq tatpağan tilimiz jaqsı,
Bolıp shıqtı jep ósse de shapalaq,
Házirgi gey jastıñ tilleri ashshı,
Udayına jep ósse de shokolad.

(T.Matmuratov)

..Sen dáryağa shıra jaqsañ, men adamlardıñ kókiregine shıra jağaman... — Adamnıñ kókiregine adam shıra jaqpağı kerek. Kókiregi jaqtı adam qarañgıda da jol tawıp, adaspay júre aladı. Jaqsı menen jamannıñ parqın kókiregindegi jaqtı menen kóre aladı.

...Ğarrınıñ diqqatın óz balası Dosjannan da beter «atı qarılpaqta» esin bilgeli betine jan qaratpay, qurıq tiymegen ayğırday duwbaq, jolbarıstay erkin júrgen minaw jabayı palwannıñ siresiwin qara! Hımm, sağan sol kerek, tártipke túspeymekenseñ!

(Sh.Seyitov «Shırashılar» romanı)

Japalı shıñnan shash jayıp páske,
Jubata almay shoq samal,
Sıñsıydı áste, joqlaydı áste,
Jogaltqan yarın májnún tal.
Qosıqshı jatır astında tastıñ,
Arfa da shertpes, til de lal.
Asılıp tasqa, kólletip jastı,
«Oyan!» dep eñirer májnún tal.

...Posh-posh! Joldı ashır! Hawlıqpañ haslan!

Mástan emes-ğo bul!!!

...Shoq dilbar edi!

...Háy tentek! Zıńgıtpa!—

Tasıñdı tasla-a!!!

Mehir-muhabbetke ahıw-zar edi...

...Jarq etseniz bir, juptılar túwe,

Qaq ayırasız tastı dal

Óz erki menen ólgisi kelgen shimshuğm — bizler,

Qırğıysız!..

Ájelsiz — sizler, talğamay jutqan ğarrılardı da,

jastı dal..

...Al joqarida shelek bergen ılaydı,
Jalañqaya gilmalalar jalaydı.
Shelekeñniñ eñbegi joq hesh jerde,
Barlıq isti gilmalalar pitkergeñ!
Gilmalanı keshte suwǵa ákelip,
Juwıp shayıp orastırıp, mápelep,
Áketedi qoltıqqa qısıp ustası,
Ílay qamba shelek ornı, qısqası.

...Sen uzaq jasasañ usılay,
Ne shara—
Saǵan — ómir hálek,
Sen oǵan hálek!
Saǵan dilbar hálek!
Hálek nárestel!
Sen iship qoyǵansañ, aqırı,..
Namıstı-ı!..

(Sh.Seyitov)

...Baǵlar miywa salǵan bolmasa,
Otın bolar. Seni netemiz?—
Kókiregiñde árman bolmasa...

...O, onda shuwlaǵan ormanlarım bar,
Jıllar boyı kútken ármanlarım bar.
Bul máwrit ómirimniñ mánzili qansha?
Ǵarılıq atına almasırgansha.

(J.Izbasqanov)

Bunsha shire, bunsha mazanı,
pal hárre de tatıp «ólejaq»....

...Bul dúnya saraydur — jañıtpash yañlı,
mında bir isinen aqlıñ jañılar,
gúmis diywalında saza bar ǵamlı,
sol gúmis diywalda kúlki jañǵırar.

...hám shıdam, hám tózim, hám de jalǵızlıq —
ekewmizden ózge sezinbes heshkim,
gúnalı jolımdı sen «jalǵız turıp»
dilbarım, gúnamnan ne ushın keshtiñ?!

...Ele ǵáplet túnler baslanadı uq:
Sen mensiz — jetimsen, sensiz — jetimmen...

...Men isenip jasadım mudam,
ölip qayttan tiriliwime...
...«Nazın at kótermes»...
óziń mäs ediń.
Sen bir sherbet ediń záháriń menen!

...Silkinip qong'an qıranday, uyağa
silkinip jettim.
Qálbimde sawal,
sanmın dárt:
«Bul jurttın batırları qayda?!
Bul jurttın shayırları qayda?!

...Aylar bálent shıqtı, geyde pás tústi.
Sózle Surxandarya — Srajatdin Sayd!
Shayırlar kónline qanday saz tústi?!

(B.Genjemuratov)

Juwmaqlaw

Bul oqıw-metodikalıq qollanbada kórkemlew qurallarının kórkem ulıǵarmada atqaratuǵın kórkemlew xızmetine sıpatlama berip ótildi. Kórkemlew qurallarının sóz manisiniń awısıwına tiykarlanatuǵınlıǵı, sóz mánisiniń awısıw principleri, kórkemlew qurallarının tiykarǵı túrleri, olardıń kórkemlew xızmetindeǵı ayırmashılıqlarına túsiniń berildi. Qollanbada ádebiyatta kórkemlew quralları bolǵan teńew, metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, giperbola, litota, ironiya, janlandırıw, perifraz, antifraz hám basqalarga tecriyalıq sıpatlama berildi, olardıń kórkemlew xızmeti misallar menen talap kórsetildi, tıllaw ushın tekstler keltirildi.

Kórkem sóz sheberleri tildiń tek leksikalıq múmkinshiliklerinen ǵana emes, al fonetikalıq hám sintaksislik imkaniyatlarınan da kórkemlik maqsette sheber paydalanadı. Solay eken, kórkem ulıǵarmanın kórkemlik sıpatı tek ǵana troplar menen baylanıslı bolıp qalınay, kórkemlew usılları, yaǵnıy kórkem figuralardıń qollanıwı menen de baylanıslı. Bul metodikalıq qollanbada kórkemlew usıllarının kórkemlew xızmetine ulıwınalıq sıpatlama berildi, kórkemlew quralları menen usıllarının ayırmashılıqlarına toqtap ótildi. Kórkem figuralardıń ayırım túrlerine, atap aytqanda, antiteza, parallelizm, gradaciya, inversiya, ritorikalıq soraw, ritorikalıq qaratpa, ritorikalıq óndew, ellipsis, umolchanie hám basqa túrlerine tecriyalıq sıpatlama berildi.

Албетте, бул методикалиқ қолланбада кóркемлеу қураллари ҳам усуллари толиқ қамтип алинбади, тек олардiн тийкаргi түрлерине тоқтап óтildi. Адебиетта кóркемлеу қуралларина áпиwayи ҳам басланғиш түсиниклер берildi. Тийкаргi диққаттi trop ҳам кóркем figurалардiн кóркемлеу хизметин сипатлаwға қаратiwға ҳáрекет etildi.

Теориялиқ миynetлерге тийкарланған halда, áдебиетта кóркемлеу қуралларина теориялиқ сипатлама берildi.

Қолланба жоқари ҳам орта арнаwли оқиw оринлари студентлери ushиn usиnиs etiledi. Oнда берилген мағлwматлар «Адебиеттанwға кирисиw» ҳам «Адебиет теорияси» пáнлерине кóркемлеу қураллари ҳам усуллари бойынша берилетуғи мағлwматларға qosиmша, толиқтwиwшılıқ хизмет атқарwи náзерде tutiladı.

Paydalanılған áдебиетлар

1. Ахметов С., Султанов Қ. Эдебиеттаныўға кирисиў. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Эдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндиwме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994.
3. Бобоев Т. Адабиетшунослик асослари. Ташкент, «Ўзбекистон», 2002.
4. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997.
5. Генжемуратов Б. Хәзирги қарақалпақ поэзиясы: монофониялылықтан полифониялылыққа, атамашылықтан индивидуаллыққа. «Әмиўдәрья», 2001, №4.
6. Гиришман М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. Москва, 1991.
7. Järimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nökis. «Qaraqalpaqstan», 2012.
8. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва, 1966.
9. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965.
10. Мәмбетов К. Эдебиет теориясы. Нөкис, «Билим», 1995.
11. Нуржанов П. Дәуір талабы хәм көркем әдебиет. Нөкис, «Билим», 1993.
12. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. Нөкис, «Билим», 1992.
13. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004.
14. Orazimbetov Q. Qosıq teoriyası. Tashkent, 2010.
15. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. — Москва, «Советский писатель», 1986.
16. Словарь ино-странных слов. Москва. «Русский язык», 1986.
17. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва, 1972.
18. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. Москва, «Аспект Пресс», 2001.
19. Худайбердиев Ә. Адабиетшуносликка кириш. Ташкент, 1995.
20. Умуров Х. Адабиет назарияси. Ташкент, 2002.

MAZMUNI

Kirisiw	3
Kórkemlew qurallarınıń kórkem shıǵarmadaǵı ızmetine ulıwma sıpatlama	4
Kórkem ádebiyatta troplar hám onıń túrleri	7
Kórkem súwretlew usılları	37
Kórkem shıǵarmada qaytalaw hám onıń túrleriniń qollanıluwı	53
Ádebiyatta kórkemlew quralları hám usılları boyınsha talaw ushın tekstler	58
Jıwmaqlaw	61
Paydalanılǵan ádebiyatlar	62

ABADAN DOSÍMBETOVA

ÁDEBIYATTA KÓRKEMLEW QURALLARI

(oquw-metodikalıq qollanba)

Qaraqalpaq tilinde
«Qaraqalpaqstan» baspası
Nókis — 2017

Redaktor
Operator

R. Abbazov
A. Jarimbetov

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 18.08.2017.
Qaǵaz formatı 60x84^{1/16}. Ofset usılında basıldı. Kólemi 4,0 b/t.,
3,72 shártli b/t., 3,95 esap b/t. Jámi 300 nusqada.
Bahası shártname boyınsha. Buyırtpa №45.

Licenziya Al №114.

«Qaraqalpaqstan» baspası: 230100,
Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

«Qaraqalpaqstan» baspasında basıldı.

ISBN 978-9943-4879-1-8

9 789943 487918

«QARAQALPAQSTAN»